

De invloed van de media op de religieuze beleving van moslimjongeren in Nederland na de moord op Theo van Gogh

Yassir Houtch

Begeleider: Dr. J.J. de Ruiter

April 2007

**De invloed van de media op de religieuze beleving van moslim
jongeren in Nederland na de moord op
Theo van Gogh**

**Doctoraalscriptie Taalwetenschap en Interculturele Communicatie
April 2007**

**Yassir Houtch
S194840**

**Begeleider: Dr. Jan Jaap de Ruiter
Tweede Lezer: Dr. Abderrahman El Aissati**

**Faculteit Geesteswetenschappen
Universiteit van Tilburg**

Voorwoord

Zo, het zit er op! Na een hele tijd zweten en zwoegen rond ik mijn scriptie en daarmee ook mijn studie af. Hiermee sluit ik een tijdperk af en vangt een nieuwe fase van mijn leven aan. In januari 1999 kwam ik naar Nederland om vol verwachting te beginnen aan een nieuw leven en een nieuwe studie. En nu, acht jaar en veel verhalen later, ligt hier voor u mijn scriptie over de invloed van media op de religieuze beleving van moslimjongeren in Nederland na de moord op Theo van Gogh.

Graag wil ik alle mensen bedanken die mij – ieder op eigen wijze- hebben geholpen bij het schrijven van deze scriptie. Mijn scriptiebegeleider Jan Jaap dank ik voor zijn opbouwende kritieken en geduldige adviezen. Mijn vrienden dank ik voor alle koppen koffie, discussies, grappen en gezelligheid die mij meer energie gaven dan ze zelf realiseerden. Mijn zusjes, broer en schoonfamilie dank ik voor hun begrip en onmisbare steun.

En in het bijzonder dank ik mijn ouders. Hoe groots is het om je zoon te laten vertrekken naar een ander land, een andere wereld, om daar zijn geluk en welslagen te vinden. En hoe fijn is het om me te realiseren dat ik altijd zal kunnen vertrouwen op hun steun en barmhartige liefde, ook al liggen er werelden tussen hen en mij. Ik hoop dat ik met het afronden van mijn scriptie en met al wat ik in Nederland onderneem hun vertrouwen waar heb gemaakt. Ik zal nooit kunnen compenseren wat zij voor mij hebben gedaan.

Ten slotte ben ik mijn vrouw dank verschuldigd. Zonder haar steun, geduld, kritiek en scherpe blik had dit werk niet tot stand kunnen komen. Aan haar draag ik deze scriptie op.

Ik hoop dat eenieder deze scriptie met veel interesse zal lezen en zich zal afvragen of de hoofdvraag van mijn scriptie wellicht niet nog voornamer is dan het antwoord erop. In deze tijd van verwijdering tussen moslims en niet-moslims is het mijns inziens minder van belang om een schuldige aan te wijzen voor het ontstaan van de kloof dan om er een oplossing voor te vinden. Ik hoop daarom van harte dat de bevindingen die ik hier op heb geschreven daaraan bij kunnen dragen.

Yassir Houtch

Tilburg, April 2007

INHOUDSOPGAVE

1. INLEIDING - 7 -

2. ISLAM IN EUROPA EN NEDERLAND - 11 -

2.1 HISTORISCHE CONTEXT	- 11 -
2.1.1 Komst van de islam naar Europa.....	- 11 -
2.1.2 Verspreiding van de islam	- 13 -
2.1.3 Categorieën van moslims in Europa.....	- 14 -
2.2 DEMOGRAFISCHE GEGEVENS	- 16 -
2.2.1 Aantallen moslims in Europa	- 16 -
2.2.2 Landen van herkomst moslims in Europa	- 18 -
2.3 MOSLIMS IN NEDERLAND.....	- 19 -
2.3.1 Historische context /migratie.....	- 19 -
2.3.2 Demografische gegevens	- 20 -
a. Aantal en herkomstlanden	- 20 -
b. Verspreiding	- 20 -
2.3.3 Religieuze stromingen moslims in Nederland	- 22 -
a. Organisaties	- 22 -
b. Religieuze stromingen.....	- 23 -
2.4 MEDIABERICHTGEVING IN NEDERLAND OVER ISLAM	- 25 -
2.4.1 Voor de moord op Theo van Gogh	- 26 -
a. Internationaal aspect.....	- 26 -
b. Nationaal aspect.....	- 27 -
2.4.2 Na de moord op Theo van Gogh	- 28 -

3. THEORIEËN EN MODELLEN VAN MEDIA EFFECTEN - 30 -

3.1 MEDIATHEORIEËN	- 30 -
3.1.1 Agendasettingtheorie	- 31 -
3.1.2 'Media Dependency'-Theorie.....	- 33 -
3.2 MODELLEN VAN MEDIA-EFFECT	- 36 -

4. ONDERZOEK - 38 -

4.1 HOOFDVRAAG EN DEELVRAGEN	- 38 -
4.2 OPZET	- 39 -
4.2.1 Vragenlijst	- 39 -

4.2.2 Data verzameling	- 40 -
4.2.3 Respondenten.....	- 40 -
a. Aantal	- 40 -
b. Sekse en moedertaal	- 40 -
c. Leeftijd	- 41 -
d. Opleiding en gezinssituatie	- 41 -
e. Beroep	- 42 -
f. Religieuze identiteit	- 43 -

5. RESULTATEN - 46 -

5.1 TAALACHTERGROND EN TAALKEUZE.....	- 46 -
5.2 MEDIAGEBRUIK VOOR EN NA DE MOORD	- 48 -
5.3 MEDIABELEIVING	- 49 -
5.3.1 Berichtgeving over de islam.....	- 50 -
5.3.2 Berichtgeving over moslims (leden van de etnische groep).....	- 52 -
5.3.3 Effect van berichtgeving over islam en moslims.....	- 53 -
5.3.4 Beoordeling van prominente personen in Nederlandse media	- 55 -
5.3.5 Leven in Nederland na de moord op Van Gogh	- 56 -
5.3.6 Behoeftte aan eigen Tv-zender	- 56 -
5.4 RELIGIEUZE BELEVING.....	- 57 -
5.4.1 Beoordeling van stellingen.....	- 58 -
5.4.4 Beeldvorming verbeteren rondom moslims in Nederland	- 59 -

6. CONCLUSIES - 61 -

6.1 TOEPASSING VAN DE MSD THEORIE OP DE RESULTATEN	- 63 -
--	--------

BIBLIOGRAFIE - 68 -

BIJLAGE 1 - 71 -

1. Inleiding

‘Strijd tegen islamfanaten schiet tekort’ (Volkskrant, 13-04-’05); ‘Moslimjeugd voert religieus schrikbewind’ (Volkskrant 08-01-’05); ‘Moslimjeugd radicaliseert in rap tempo’ (De Volkskrant, 23-12-04); ‘Marokkaanse jongeren gevoeliger voor extremisme’ (Telegraaf, 03-11-’04); ‘Moslims ontevreden over media’ (Telegraaf, 28-08-’05); ‘Veertig procent Marokkaanse jeugd ondemocratisch’ (Trouw, 13-06-’06); ‘Moslimjongeren zijn negatieve beeld zat’ (AD 04-04-’06).

In de periode na de moord op filmmaker Theo van Gogh op 2 november 2004 kopten veel Nederlandse kranten over de radicalisering van islamitische jongeren in Nederland. Door de mislukte integratie en door slechte sociale omstandigheden zouden de jongeren gevoelig zijn voor radicalisering en zich terugtrekken uit de Nederlandse maatschappij. Vanuit alle Nederlandse kranten is er voornamelijk pessimistisch bericht. Volgens het onderzoek van van Lier is het *Algemeen Dagblad* wat dat betreft het meest pessimistisch, aangezien daar vaker een pessimistische visie op toekomst en verleden geuit werd dan een optimistische visie (van Lier, 2004). In *NRC Handelsblad* wordt het meest over een ‘negatieve toekomst’ geschreven en in de *Volkskrant* wordt vaak naar het verleden negatief gekeken.

De periode na de moord op Theo van Gogh wordt aldus vaak gezien als één van de zwarte pagina’s uit de Nederlandse geschiedenis. Ten gevolge van de moord ontstond grote opschudding binnen zowel de Nederlandse politiek als de media. Dit bracht een sfeer van angst en wantrouwen met zich mee als effect op de maatschappelijke verhoudingen tussen verschillende groeperingen in de Nederlandse samenleving. Thema’s als de toename van de radicalisering onder moslimjongeren, dubbele nationaliteit en loyaliteit, de ‘wij-zij’ cultuur et cetera kregen hierdoor meer aandacht van de media dan vóór de moord op de cineast.

In deze bespreking wordt door naar aanleiding van een kwantitatief veldonderzoek gekeken in hoeverre Nederlandse media effect hebben op de religieuze beleving van moslimjongeren in Nederland. Hierbij wordt ingegaan op de vraag of er sprake is van nieuwe of veranderde emoties en gedragingen bij de jongeren. Hiervoor heb ik de Media System Dependency theorie (MSD) gehanteerd als theoretisch kader vanwege haar geïntegreerde en holistische benadering. Daarnaast heb ik een vragenlijst samengesteld waarin thema’s als mediagebruik, mediabeleving en religieuze beleving door middel van open en gesloten vragen worden geoperationaliseerd. De onderzoeksgroep bestond uit een selectie van de

doelgroep van moslimjongeren wonend in Nederland in de leeftijd van 18 jaar tot 28 jaar die op basis van een willekeurige steekproef worden geselecteerd.

1.1 Motivatie

Sinds enkele jaren ben ik actief als bestuurslid van MAST, de Marokkaanse Stichting Tilburg. In mijn functie als secretaris ben ik regelmatig betrokken bij overleggen met de gemeente Tilburg en met maatschappelijke instanties. De stichting staat aan de vooravond van enkele belangrijke veranderingen. Deze veranderingen hebben niet alleen te maken met een steeds jonger wordend bestuur en doelgroep, maar ook met de organisatorische vernieuwing die de gemeente Tilburg aan haar zelforganisaties aanbiedt in de beleidsnota 'Allemaal Tilburgers.' Om de dienst van zelforganisaties efficiënter en toegankelijker te maken, heeft de gemeente samen met bureau Quest in 2005 het Stedelijke Expertise Centrum Diversiteit (SECD) opgezet. Het SECD functioneert als een onafhankelijk orgaan waar informatie en diensverlening van allerlei maatschappelijke actoren in de zorg, welzijn, veiligheid en onderwijs gecoördineerd worden. In deze nieuwe situatie heeft MAST de positie van gesprekspartner met de betrokken organisaties en stichtingen. Bovendien vormt de stichting met de andere zelforganisaties een klankbord waarin abstracte ideeën de vorm van projecten aan kunnen nemen. Het SECD realiseert projecten om te voorzien in de behoefte van de allochtone gemeenschappen in Tilburg.

Tijdens de inventarisatie van de behoeften van de Tilburgse Marokkaanse gemeenschap kwam ook de mogelijke radicalisering van Marokkaanse jongeren aan bod. Zowel bij de onderzoekers van het SECD als bij het bestuur van MAST ontstond de vraag of de krantenkoppen van de laatste maanden over radicaliserende jongeren gebaseerd zouden zijn op betrouwbaar onderzoek of wellicht op ongenueanceerde conclusies. Maar belangrijker nog was de onderliggende, heimelijke vraag of juist de negatieve aandacht van de media niet radicalisering in de hand zou helpen. Na enig onderzoek kwam ik er achter dat de algemene gedachte over negatieve mediaberichtgeving over de islam niet geheel correct was. Dit bleek bijvoorbeeld uit de resultaten van het onderzoek van politicologen Hajer en Uitermark (2005), die stellen dat landelijke dagbladen na de moord op Theo van Gogh veel aandacht hebben besteed aan de sociale en economische problemen onder moslims. Daarmee hebben ze getracht oorzaken te zoeken voor de mislukte integratie. Zij hebben deze oorzaken niet direct neergelegd bij de moslims zelf en zo dus niet actief bijgedragen aan de verharding tussen autochtone Nederlanders en moslims.

Verbaasd over het feit dat de resultaten van bovengenoemd onderzoek geheel in tegenstrijd waren met wat de onderzoekers van het SECD en het bestuur van MAST aannamen over de effecten van de media, heb ik in 2006 in opdracht van MAST onderzoek gedaan naar de invloed van de media op de religieuze beleving van Marokkaanse jongeren in Tilburg. Dit stageonderzoek heeft mijn enthousiasme voor en interesse in deze problematiek zodanig vergroot dat ik met deze scriptie mijn onderzoek heb voortgezet en verdiept.

1.2 Scriptieopzet

In de periode van juli 2006 tot eind november 2006 heb ik onderzoek gedaan onder islamitische jongeren in de grotere Nederlandse steden in de leeftijd van 18 jaar tot 28 jaar. De opzet van het onderzoek alsmede de respondentgroep komen uitvoerig aan bod in hoofdstuk vier, waar ook de resultaten worden besproken. Om deze resultaten in een goede context te kunnen plaatsten, wordt naast kwantitatieve onderzoek ook literatuuronderzoek gedaan. Na deze inleiding wordt in hoofdstuk twee ingaan op de historische context van de islam in Europa en in Nederland. Dit hoofdstuk geeft zowel demografische informatie als sociaal-culturele achtergronden van moslims in Nederland. Ook ga ik hier in op de omslag die er in de westerse geschiedenis is geweest in de beeldvorming over moslims en de islamitische wereld. In het derde hoofdstuk wordt vervolgens gekeken naar bestaande theorieën en modellen over de effecten die media kunnen hebben op emoties en gedragingen van mediagebruikers. Dit hoofdstuk is relevant omdat ik er een antwoord probeer te formuleren óf media effect hebben op de mediagebruikers en, zo ja, op welke manier dit effect tot stand komt. Er worden twee gedachtestromingen in onderzoek naar media-effecten besproken, te weten de Agendasettingtheorie en de 'Media System dependency' theorie. Vervolgens geef ik in hoofdstuk vier een analyse van de onderzoeksgegevens en geef ik een antwoord op de deelvragen. In het laatste hoofdstuk worden tenslotte conclusies getrokken als antwoord op de hoofdvraag.

1.3 Maatschappelijke relevantie

Radicalisering onder moslimjongeren heeft de laatste tijd meer aandacht gekregen van zowel de politiek als de media. Vooral toen na de moord op Theo van Gogh bleek dat de motieven van de aanslag een religieuze basis hadden. Ook hebben de berichten over rekruteringskampen voor Nederlandse moslimjongeren waar hen een religieus fundamentalistisch gedachtegoed zou worden bijgebracht hier een bijdrage aan geleverd. Als gevolg hiervan hebben de media deze veranderingen in de samenleving als groot gevaar bestempeld en daarmee negatieve gevoelens van angst en islamofobie aangewakkerd. De

maatschappelijke relevantie van dit onderzoek ligt in het feit dat moslimjongeren een steeds groter deel uit maken van de Nederlandse samenleving. Omdat de genoemde recente gebeurtenissen de kloof tussen autochtone, niet-islamitische Nederlanders en islamitische Nederlanders is vergroot, is het van belang onderzoek te verrichten naar de oorzaken van het ontstaan van deze verwijdering. Hierbij moeten algemene aannames over oorzaak en gevolg kritisch worden bekeken en in wetenschappelijk perspectief worden geplaatst. Met dit onderzoek probeer ik daartoe een aanzet te geven.

1.4 Wetenschappelijke relevantie

Hoewel empirisch onderzoek naar media-effect multidisciplinaire is, wordt het historisch gezien als een afzonderlijke onderzoeksrichting binnen media- en communicatiestudies (David Gauntlett, 2005). Andere onderzoeksrichtingen die aan mediastudies vorm hebben gegeven zijn het Chicago School, Propaganda studies, en Frankfurt School & Critical Theory. Er zijn verschillende benaderingen en media-effect modellen ontwikkeld waarbij mediagebruik en het effect daarvan longitudinaal worden getoetst. Meer specifiek heeft onderzoek naar media-effecten aandacht besteed aan het effect van de mediaboodschap op kinderen met een antisociaal en afwijkend gedrag. Hierbij wordt verondersteld dat de mate en wijze van mediagebruik invloed kunnen uitoefenen op de emoties en het gedrag van mediaontvangers (Perse, 2001).

De meeste studies en onderzoeken die in Nederland over moslims en Nederlandse media zijn verricht, zijn met name gericht op de media-inhoud zonder verbanden te leggen tussen mediagebruik en mediabeleving (Phalet, 2004; Shadid, 2005; Dekkers, 2006). Binnen deze onderzoeken worden frequentie- en inhoudsanalyses uitgevoerd over mediaberichten en visies van Nederlandse media na de moord op Theo van Gogh (van Lier, 2004).

2. Islam in Europa en Nederland

Tijdens het verrichten van dit onderzoek heb ik me gericht op jonge moslims in Nederland. Gezien het feit dat hun religieuze achtergrond alsmede de geografische locatie een voorname rol spelen binnen het onderzoek, wordt in dit hoofdstuk ingegaan op de historische context van de islam in Europa en Nederland. Daarna worden een aantal demografische gegevens geïntroduceerd aangaande de Europese verblijfplaats van moslims en hun land van afkomst. Vervolgens bespreek ik de status van moslims in Nederland, en geef ik een korte beschrijving van de historische context van hun aankomst in Nederland. De focus ligt daarbij op migratie als factor, de demografische gegevens en de religieuze stromingen van moslims in Nederland. Ten slotte worden aspecten van berichtgeving over moslims in Nederland behandeld. Ik beoog hiermee de berichtgeving over de islam en moslims voor en na de moord op van Gogh binnen zowel internationale als nationale context te plaatsen.

2.1 Historische context

2.1.1 Komst van de islam naar Europa

De islam is een godsdienst die zich op de eenheid van één god van de kosmos baseert. Net als twee andere wereldgodsdiensten, het jodendom en het christendom, beschikt de islam over zijn eigen script (Koran) met eigen wet- en regelgeving (Sharia`a). De godsdienst is ontstaan in 665 na Christus toen de profeet Mohammed in Mekka tot de eenheid van god opriep. Binnen enkele decennia veroverden moslims een groot deel van de het Arabisch schiereiland en werd het een religie met veel aanhangers (Hattstein en Delius, 2000). Zoals de meeste godsdiensten kent de islam orthodoxe, conservatieve en liberale stromingen. Belangrijke factoren die hierbij een rol spelen, zijn culturele en demografische diversiteit en het inhoudelijke verschil in de interpretatie van vooral onbepaalde verzen van de koran.

Het eerste contact tussen islam en Europa dateert al vanaf de achtste eeuw na Christus. Met een opdracht van Musa Ibn Nasir, de gouverneur van Noord-Afrika in 711 begonnen de Moren onder de leiding van Tarik Ibn Ziyad aan de verovering van Spanje. De islamitische heerschappij duurde van 720 tot en met 1492. Het huidige Spanje en Portugal stonden toen bekend als Andalusië, een gebied dat ongeveer dertig miljoen inwoners telde (Blasco Ibanez, 1998). Spaanse steden worden tot op heden nog gekenmerkt door islamitische civiele eigenschappen als moskeeën, Bazaar's en Arabische marktwijken. Ook heeft deze periode

een aantal belangrijke welvaartelementen meegebracht op het gebied van wetenschap, vertaling en literatuur. Na oorlogen tussen moslims en christenen heeft Andalusië haar onafhankelijkheid van het islamitische regime kunnen verkrijgen en daarmee een einde gemaakt aan de islamitische dynastie in Zuid Europa (Hattstein en Delius, 2000).

Ook in een andere regio van het Europese continent was het contact tussen de islam en Europa reeds enkele eeuwen geleden aanwezig. Tijdens de Ottomaanse periode werden delen van Oost-Europa veroverd door het islamitische Ottomaanse leger. Dat leidde tot het ontstaan van geïslamiseerde volken als de Albanezen en Bosniërs.

Na deze periode kwam het contact tussen islam en Europa lange tijd tot stilstand. Er waren ontmoetingen op diplomatiek niveau tussen sultans van de Maghreb en Europese koningen van Portugal, Frankrijk en Groot-Brittannië vanwege handelsbelangen en strategische oorlogcoalities. Oriëntalistenvan geven aan dat het contact tussen Marokko en Groot-Brittannië al structureel was vanaf de dertiende eeuw. Koning John I van Groot-Brittannië die destijds oorlog voerde tegen de Fransen, rekende op materiele steun van de sultan. Hij maakte een belofte om zich tot de islam te bekeren als hij erin zou slagen om met behulp van de sultan de Fransen te verslaan. Ook werd in de zestiende eeuw de Barbary Company ingesteld om handel tussen de Maghreb en Europa te stimuleren.

Opvallend in deze periode is dat meeste historici niet over een speciale concrete islamitische volksgroep in Europa spreken (Spurr, 1996). In de periode van de renaissance nam Europa een sprong richting welvaart en economische groei. Er stond een dynamiek in Europa ten aanzien van het verbreiden van economische geldbronnen en het verbeteren van de Europese levensomstandigheden. Toen begon het exploiteren van andere grondgebieden in onder andere Afrika en het Midden-Oosten. Met het Europese kolonialisme werd het patroon van het contact tussen Europa en de islam omgedraaid in negatieve richting voor de moslims. In de achttiende en negentiende eeuw begonnen de eerste expedities richting met name de rijke gebieden van Afrika. De Europeanen hebben onder leiding van de Britten, de Fransen, de Duitsers en Spanjaards meer dan twee eeuwen Afrikaanse gebieden gekolonialiseerd ten behoeve van economisch gewin. Deze kolonisatieperiode wordt vooral gekenmerkt door het ontstaan van verschillende nationale verzetsbewegingen in Afrikaanse landen die onafhankelijkheid van het Europese regime nastreefden.

2.1.2 Verspreiding van de islam

Als godsdienst heeft de islam zich verspreid over de hele wereld. Voor de volken van verre bestemmingen als Indonesië en Maleisië betekende dat een metamorfose van de religieuze beleving. Ook gebieden in het verre westen zoals Latijnse Amerika raakten bekend met de islam vanwege migratie en handelsverkeer. In Europa begonnen de eerste islamitische gemeenschappen vorm te krijgen naar aanleiding van intensieve migratiestromingen die onder andere het gevolg waren van het Europese koloniaal verleden. Zo arriveerden er moslims van verschillende etnische afkomst, zoals Molukkers, Surinamers, Noord-Afrikanen, Pakistanen en Turken.

Volgens de laatste statistieken telt Europa momenteel (exclusief Turkije) ongeveer 25 miljoen islamitische inwoners. Twaalf miljoen van hen woont in het hart van de Europese unie en is afkomstig uit landen die in de twintigste eeuw Europese koloniën waren.¹ Een ander deel daarvan is afkomstig uit Turkije wegens de arbeidsmigratie die in de jaren '60 steeds belangrijke vormen aannam. Tussen 1973 en 1974 hebben de meeste Europese landen migratiestromingen opgeheven vanwege arbeidsvoldoening. Desalniettemin bleef de stroming van moslimmigranten toenemen vanwege motieven als gezinsvorming en gezinshereniging.

De huidige aanwezigheid van islamitische gemeenschappen in Europa wordt aanzienlijk beïnvloedt door alles wat zich wereldwijd afspeelt rondom deze godsdienst. De aanval op de Twin Towers in september 2001 in de Verenigde Staten, de terroristische aanslagen in London en Madrid, oorlog in Irak en Afghanistan, de cartoon-affaire over de profeet Mohammed in Denemarken en het voortdurende conflict in het Midden-Oosten zijn voorbeelden van gebeurtenissen waarmee moslims in Europa worden geconfronteerd en waarover zij vaak ter verantwoording worden geroepen. Daarnaast heeft het imago van de islam een grote deuk gekregen door extreme uitspraken van leiders als Bin Laden, Dawahiri, NasrAllah, Ezargawi en vele anderen die de oorlog hebben gedeclareerd aan de westerse normen en waarden. Vanuit de westerse context spreekt men echter over het ontstaan van een conflict tussen beschavingen waarin angst en islamofobie veroorzaakt wordt door het toenemen van religieus fundamentalisme en islamitische radicalisering.

Voor sommige moslims hebben deze gebeurtenissen weinig invloed gehad op hun participatie in de westerse samenleving. Zo beweert Tariq Ramadan in zijn boek dat een aantal moslims juist hebben opgetreden als bruggenbouwers tussen het westen en de islam

(Ramadan, 2005). Zij hebben namelijk de uitdaging genomen om een nieuwe vorm van dialoog met Europa op te starten. Zij hebben hun religieuze identiteit hervormd op basis van de algemene Europese normen en waarden. Ramadan zegt in zijn boek: *"They have re-contextualised their religious references to link the two universes to which they belong."* Als moslims zijn ze zeer betrokken bij de sociaal en economische welvaart van de Europese landen waar zij wonen. Hiermee doelt Ramadan op Britse Pakistanen, Franse Marokkanen of Algerijnen, Duitse Turken enzovoort. Ook hebben moslims zich kunnen profileren in allerlei maatschappelijke en economische arena's. In de politiek zijn er islamitische volksvertegenwoordigers die op lokaal of nationaal niveau functioneren. Hier geldt voor hen als hoofdprioriteit het nationale belang van de Europese burger, ondanks zijn of haar religie.

De meeste moslims kwamen naar Europa vanwege arbeidsredenen. Zij hebben moskeeën en islamitische vereniging opgericht die verschillende zuilen van de islam vertegenwoordigen. Als gevolg hiervan ontstonden subculturen die behoorlijk van de dominante culturen verschillen. Migratiedeskundigen duiden dit verschijnsel aan met de term minderheidsculturen, waarin ze binnen of naast de heersende cultuur leven. Minderheidsculturen worden vertegenwoordigd door groepsleden die een andere linguïstische en etnische achtergrond hebben en daarmee verschillen van de algemene Europese culturele kenmerken. Omdat islam een belangrijk deel uitmaakt van de culturele kenmerken van islamitische minderheid (-heden) wordt het verschil tussen de Europese cultuur beschreven in religieuze termen namelijk de islamitische cultuur ten opzicht van de joodchristelijke cultuur.

2.1.3 Categorieën van moslims in Europa

Zoals reeds aangegeven zijn er om verschillende redenen islamitische gemeenschappen in Europa ontstaan. Om een helder beeld te schetsen van de huidige situatie van moslims in Europa worden in dit hoofdstuk diverse categorieën van moslims aangegeven. Ik ga in op de vier categorieën die binnen dit onderzoek naar de invloed van media op onder andere gedragingen van islamitische jongeren het meest relevant zijn, te weten islamitische gastarbeiders, islamitische academici, tweedegeneratie moslims en westerse moslims. Prof. Ahmed Alrawi (2004)² geeft in zijn artikel aan dat de algemene omstandigheden van de islamitische gemeenschap in Europa behoorlijk zijn veranderd. De tweede en derde generatie moslims zijn niet meer weg te denken uit de huidige interetnische en interreligieuze samenstelling van de Europese bevolking. Maar ook de andere islamitische groeperingen die

Alrawi benoemt, zijn inmiddels een belangrijk onderdeel van de westerse samenleving. Hier bespreek ik ze kort:

a. Gastarbeiders

Deze categorie maakt deel uit van migratiearbeiders die al in de jaren '60 en '70 naar Europa zijn gekomen, ook wel de 'eerste generatie' genoemd. Het percentage van deze categorie blijft stabiel vanwege clandestiene migratie van vooral Afrikaanse jongeren die hun leven riskeren door in roeiboten de overtocht te maken naar Spanje en Italië. Islamitische gastarbeiders beschikken over weinig kennis van de culturele kenmerken van de Europese samenlevingen waarin zij wonen. Zij kiezen voor segregatie vanwege onder meer een gebrek aan kennis van de taal van het gastland. Ook volgt de meerderheid de conservatieve lijn van de islam, vermengd met allerlei rituele en culturele kenmerken van het land van herkomst. Hierdoor speelt etnische en religieuze zelfidentificatie een belangrijke rol in het creëren van verdeeldheid binnen deze groep. Islamitische gastarbeiders hebben gezorgd voor het oprichten van moskeeën en kleine islamitische centra. Bovendien zijn veel leden van deze categorie minder gericht op de Europese samenleving waarin zij wonen vanwege het feit dat zij het voornemen hebben hun oude dag in het land van herkomst door te brengen.

b. Academische islamitische migranten

De meerderheid van deze categorie wordt gevormd door hoogopgeleide werknemers en studenten uit vooral Noord-Afrika, Pakistan en Golflanden. Daarnaast zijn het vluchtelingen die vanwege politieke redenen hun thuisland hebben verlaten. Deze categorie heeft een bijdrage geleverd aan het oprichten van een aantal islamitische centra, verenigingen en migrantenclubs. Deze categorie wordt bovendien gekenmerkt door de volgende aspecten:

- Beter geïntegreerd in de Europese samenleving dan de eerste categorie.
- Verantwoordelijk voor het oprichten van een groot aantal stichtingen en zelforganisaties.
- Weinig hechtenis aan tradities en culturen van het land van herkomst.
- Religieuze en intellectuele verscheidenheid (socialistisch, liberaal en conservatief).
- De leden bekleden hoge functies binnen diverse politieke, economische en academische sectoren.
- Een klein deel heeft een seculiere achtergrond en acht de islam niet passend binnen het democratische Europese kader van normen en waarden.

c. Tweede (en derde) generatie moslims

Dit zijn derde (en in sommige Europese landen vierde) generatie allochtone jongeren waarvan de meerderheid in Europa is geboren en getogen. Voor de 'autochtone' Europeaan vertegenwoordigen zij de toekomst van de islam. Een groot deel van deze jonge moslims voelt zich Frans, Duits, Brits, Belgisch of Nederlands. Hiermee delen ze de algemene Europese normen en waarden van gelijkwaardigheid, mensenrechten, vrijheid en de soevereiniteit van de rechtstaat. Zij zijn betrokken bij hun samenlevingen en doen mee aan het verbeteren van de socio-economische positie van de islamitische minderheid (-heden) in Europa. Een klein deel is terecht gekomen in het circuit van criminaliteit en drugsverslaving. Ook is een deel van deze categorie religieus geradicaliseerd en daarmee afgekeerd van de Europese samenleving. Dit deel wordt beïnvloed door een zeer conservatieve interpretatie van de bronnen van de islam, de Koran en de tradities van de profeet Mohammed. De afzijdige houding die Europa soms hanteert in haar buitenlandse beleid ten aanzien van conflicten in het Midden Oosten en op de Balkan speelt een factor in het versterken van radicaliserende elementen binnen deze categorie. Deze categorie wordt niet beïnvloed door etnische of culturele verschillen. Er wordt verondersteld dat deze categorie samen met de westerse moslims (de vierde categorie) één geheel zal vormen in de komende twee of drie decennia.

d. Westerse moslims

Dit zijn moslims met een Europees etnische achtergrond. Europese bewoners die zich tot de islam bekeerd hebben vanwege hun contact met de moslim migranten in de academische levensfeer, het bedrijfsleven of door gezinsvorming. Hun aantal ligt ongeveer op een half miljoen en zij vertegenwoordigen verschillende religieuze stromingen binnen de islam (Alrawi, 2004).

2.2 Demografische gegevens

2.2.1 Aantallen moslims in Europa

De islam wordt wereldwijd gezien als de snelst groeiende godsdienst in Europa vanwege immigratie en stijgende geboortecijfers. Dit leidt tot de vergroting van de moslimbevolking in Europa. Volgens de laatste statistieken van de Verenigde Naties neemt het aantal moslims zowel wereldwijd als in Europa aanzienlijk toe.³ Sinds 1989 is de islam gegroeid met 142 procent, waarmee zij momenteel de tweede grote religie is na het christendom. Het jaarlijkse groeipercentage van moslims is toegenomen met ongeveer 6.4%. Ook meldt de BBC (2006)

dat het aantal moslims in Europa sterk is toegenomen in vergelijking met 20 jaar geleden. ⁴ De volgende tabel laat de aantallen moslims in West-Europese landen zien.

Tabel 2.1 Aantal moslims en Arabische moslims in West-Europa (Alrawi, 2004)

land	Bevolking (aantal in miljoenen)	Moslims (aantal in miljoenen)	Percentage	Aantal Arabische moslims	
				Aantal	Land / gebied
België	10.3	0.4	4%	0.3	Noord Afrika
Denemarken	5.4	0.3	5%	0.03	Noord Afrika
Duitsland	82.5	3	4%	0.4	Noord Afrika
Finland	5	0.04	1%	0.02	Somalië
Frankrijk	62.3	5.5	9%	3.8	Noord Afrika
Griekenland	11.2	0.7	6%	0.05	Egypte
Groot-Brittannië	58.8	1.6	3%	0.4	Irak
Italië	58.4	0.8	1.4%	0.7	Noord Afrika
Nederland	16.3	1	6%	0.4	Noord Afrika
Oostenrijk	8.2	0.3	4%	0.07	Noord Afrika
Spanje	43.1	1	2.3%	0.3	Noord Afrika
Zweden	9	0.3	3%	0.1	Noord Afrika
Zwitserland	7.4	0.4	4%	0.09	Noord Afrika
Totaal	373	15	4%	-	-

Deze tabel toont aan dat het aantal moslims in landen als Frankrijk, Duitsland, Nederland en Spanje meer dan één miljoen bewoners telt.

Daarnaast bestaat er een onderscheid tussen de verspreiding van moslims in West- en Oost Europa. Moslims die in West-Europa wonen, worden beschouwd als minderheid. Hun demografische verspreiding ligt vooral in de grote Europese steden waar arbeidskansen groot zijn. In Oost-Europa en voornamelijk in de Balkan vormen islamitische bevolkingsgroepen daarentegen de meerderheid. In tabel twee wordt het percentage moslims in dit gebied weergegeven.

Tabel 2.2 Aantal moslims in Oost-Europa (AlRawi, 2004)

Land	Aantal bevolking (aantal in miljoenen)	Aantal moslims (aantal in miljoenen)	Aantal bewoners met Arabische afkomst (aantal in duizenden)
Rusland	147.38	21	350.000
Oekraïne	51.7	2	80.000
Roemenië	23.1	0.12	13.000
Bulgarije	8.9	2.6	15.000
Polen	37.9	0.02	12.000
Hongarije	10.6	0.08	5.000
Witte Rusland	10.2	0.08	5.000
Moldavië	4.3	0.03	2.000
Balkan	7.7	0.04	2.000
Albanië	3.2	2.4	-
Bosnië	4.47	2.2	-
Kosovo	2.3	2	-
Macedonië	2.1	0.5	-
Kroatië	4.6	0.4	-
Slovenië	1.9	0.25	-
Servië	9.8	0.8	-
Totaal	332.1	35 (11%)	

De gegevens in de tabel laten zien dat het aantal moslims in Oost-Europa duidelijk hoger is dan in West-Europa. Landen als Rusland, Oekraïne, Bulgarije en Albanië hebben de hoogste percentages. Ook is de aanwezigheid van moslims met een Arabische afkomst in genoemde landen groot.

2.2.2 Landen van herkomst moslims in Europa

Volgens de statistieken komen de meeste moslims uit landen of gebieden buiten de Europese Unie, te weten Turkije, Noord Afrika, Pakistan en Indonesië. Dit heeft te maken met de economische groei die Europa kende na aanvang van de industriële revolutie en het europees koloniaal verleden. Gezien het feit dat er nauwelijks exacte statistieken bestaan over landen van herkomst van moslims in Europa, heb ik in de tabellen één en twee slechts aangegeven hoeveel moslims met een Arabisch of Berberse achtergrond in de landen wonen. Over het algemeen komen de meeste moslims uit Noord-Afrikaanse landen. Daarnaast zijn veel islamitische politieke en humanitaire vluchtelingen in Europa afkomstig uit landen als Egypte, Irak, Somalië en Palestina (zie tabel 2.1).

2.3 Moslims in Nederland

2.3.1 Historische context /migratie

Het contact tussen Nederland en haar islamitische burgers kan het best vergeleken worden met de ervaring die Europa al eerder heeft gehad met de islamitische wereld door de kolonisatie van Indonesië en door de arbeidsmigratie begin jaren '60 en '70. Bovendien kent Nederland een zeer gediversifieerde islamitische minderheid waar het gaat om nationaliteit, etniciteit, taal en vooral geschiedenis. De islamitische minderheden in Nederland zelf kunnen in diverse subculturele groepen worden gecategoriseerd. Zo zijn moslims uit Marokko van zowel Arabische als Berberse afkomst. Deze laatste groep kan op haar beurt gecategoriseerd worden in verschillende etnische groepen met eigen taal en culturele gewoontes. Moslims uit Turkije kunnen zowel Turks als Koerdisch zijn, waardoor ze behoren tot verschillende etno-linguïstische groepen. Dit geeft aan dat de culturele kenmerken van moslims in Nederland zeer divers zijn op etnisch en sociolinguïstiek niveau. In Hoofdstuk 2.3.3 geef ik een nadere toelichting op dit element.

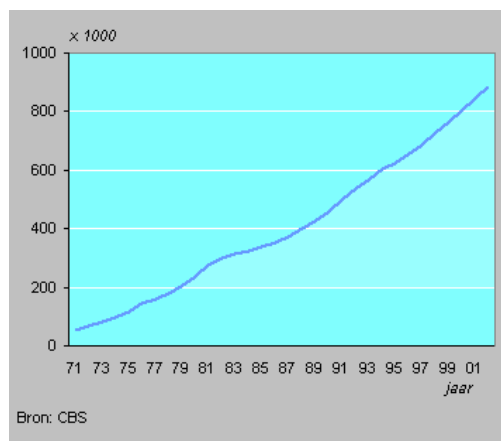
Na de tweede wereldoorlog heeft Nederland in de jaren '60 haar grenzen opengesteld voor arbeidsmigratie. Net als andere Europese landen was Nederland druk bezig met het opbouwen van haar economische structuur door het aantrekken van arbeidskrachten, zonder belang te hechten aan hun etnische of religieuze afkomst. Als gevolg hiervan arriveerden contractarbeiders vanuit verschillende landen om geld te verdienen en daarna naar het land van herkomst terug te keren. Ook kwamen er groepen immigranten uit de voormalige Nederlandse koloniën Indonesië en Suriname. Na deze periode, in de jaren tachtig, kregen gastarbeiders de kans om zich verder in Nederland te vestigen, met gezinshereniging als gevolg. Gastarbeiders hebben hun familieleden uit de landen van herkomst naar Nederland gebracht. Met de komst van meer moslims begonnen zij zich te organiseren in verenigingen en moskeeën. Daarmee startte een nieuwe fase van erkenning van de eigen cultuur en burgerrechten die in de Nederlandse grondwet worden verleend. Zij verzochten om toestemming voor en financiering van moskeeën of gebedsruimten, vergunningen voor imams, faciliteiten voor begravenissen en het vieren van islamitische feesten. Vervolgens hebben ze toestemming gevraagd voor islamitisch onderwijs en de oprichting van eigen scholen.

2.3.2 Demografische gegevens

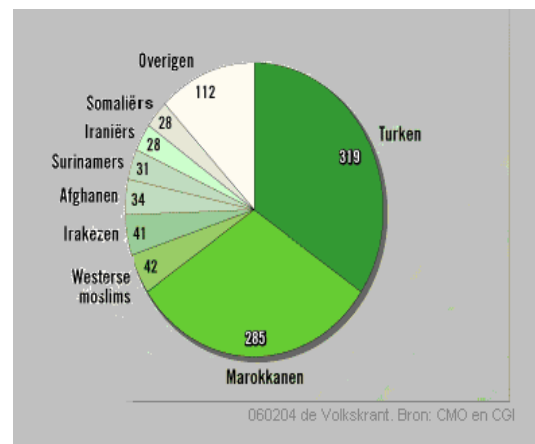
a. Aantal en herkomstlanden

Volgens de berekeningen van het CBS is het aantal moslims in Nederland in 2006 het miljoen gepasseerd.⁵ Dat zijn er ruim 260.000 meer dan in 1995. Hiermee maken ze 5,5 procent van de bevolking van Nederland uitmaken. De meeste moslims komen uit Turkije (319.000) en uit Marokko (285.000). Samen vormen ze tweederde deel van het totale aantal moslims in Nederland. In de volgende figuren hieronder worden het aantal moslims in Nederland en hun etnische achtergrond weergegeven:

Figuur 2.3 Aantal moslims in Nederland
(CBS, 2002).

Figuur 2.4 Aantal moslims in Nederland naar land
van herkomst (x1000) (Volksrant, 2004).

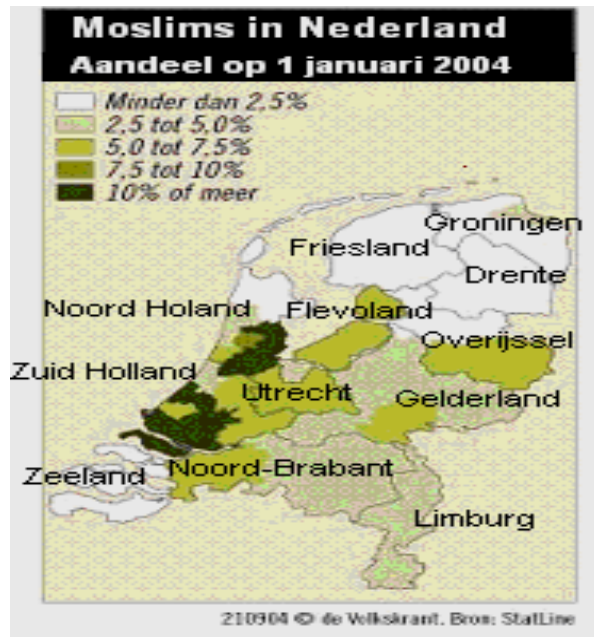
Uit deze figuren blijkt dat het aantal moslims in Nederland aanzienlijk aan het toenemen is. Ook geeft figuur twee aan dat Turken en Marokkanen de twee grootste etnische groepen vormen. Dit geldt voor zowel de eerste als de tweede en derde generatie vanwege immigratie en stijgende geboortecijfers onder allochtone gezinnen. Van andere etnisch islamitische groepen als Somaliërs, Irakezen, Afghanen, Iraniers en Egyptenaren is het aandeel laag vanwege hun recente verblijfsdatum in Nederland.

b. Verspreiding

Moslims zijn goed verspreid over alle regio's van Nederland, met uitzondering van de provincies Zeeland, Friesland en Drenthe. In de regio's Noord-Holland en Zuid-Holland maken ze meer dan 10% van het bevolkingsaantal uit. Door familiehereniging en grotere arbeidskansen zijn zij vooral terecht gekomen in de grotere steden. Familiehereniging is in dit geval anders dan gezinshereniging. Wanneer gezinnen die tot dezelfde geografische en etnische subgroepen behoren in de herkomstlanden bewust kiezen om bijeen te zijn door in dezelfde stad of zelf wijk te wonen, is er sprake van familiehereniging. Van gezinshereniging is sprake wanneer een gezinslid zich met de andere leden van het gezin herenigt. In regio's

buiten de Randstad als Noord-Brabant, Overijssel en Gelderland maakt de islamitische bevolking tussen de 5% en 7.5% deel uit van de totale bevolking. In de volgende figuur wordt de demografische verspreiding van moslims in alle Nederlandse provincies weergegeven:

Figuur 2.5 Demografische verspreiding van moslims in Nederland (Volkskrant, 2004)

Volgens arabist Hans Jansen bestaan er momenteel geen betrouwbare getallen over de aantallen moslims in Nederland. De statistieken van het CBS zijn niet objectief genoeg om het juiste aantal moslims in Nederland te kunnen aanduiden. De reden hiervoor is volgens Jansen dat veel moslims afvallig zijn. Hij noemt deze categorie ex-moslims; Ayan Hirchi Ali is hiervan een voorbeeld. Hij geeft aan dat mensen uit deze categorie ervoor kiezen hun afvalligheid te verzwijgen vanwege het gevaar dat ze lopen als het binnen hun familiekring bekend wordt:

“Rond de jaarwisseling 2004/2005 werd algemeen uitgegaan van een miljoen, maar daar moet er in ieder geval één van worden afgetrokken: Ayaan Hirsi Ali...Tegenover hun ouders en tegenover hun vriendenkring willen ze onder geen enkele voorwaarde als ex-moslim bekend komen te staan. Zelfs tegenover elkaar willen ex-moslims niet als ex-moslim bekend staan. Het spreekt voor zich dat dit tot heel wat gewetensnood leidt, en mogelijk ook tot huichelarij. Maar het belangrijkste is dat deze omstandigheid ernstige en gegronde twijfel oproept betreffende het getal

999.999. Er zijn zeker minder moslims in Nederland dan 999.999, maar hoeveel minder?"

Jansen vindt dus dat het aantal één miljoen moslims overdreven is. Daarmee stelt hij de berekeningen van het CBS ter discussie. Zo is het lastig om het aantal moslims slechts te berekenen op basis van de gegevens van het nationale bevolkingsregister of de etnische achtergrond van Nederlandse bevolking. In zijn artikel vraagt hij de aandacht voor een belangrijk thema binnen de islamitische leer, namelijk afvalligheid. Een moslim die niet meer de eenheid of het bestaan van de Schepper erkent, wordt veroordeeld als "murtad", als ex-moslim. De vraag is nu wie de autoriteit en deskundigheid heeft om dergelijke veroordeling uit te spreken. Binnen de islamitische jurisprudentie, de sharia, zou dit slechts de taak zijn van de 'Rechter der rechters' (i.e. de Schepper zelf) die bevoegd is om sancties op te leggen tegen iemand die zijn of haar afkeer publiekelijk heeft aangekondigd. Hiermee valt hij of zij echter nog niet buiten het door het CBS vermelde aantal moslims in Nederland.

2.3.3 Religieuze stromingen moslims in Nederland

a. Organisaties

In Nederland bestaan drie soorten organisaties die de belangen en grenswaarden van moslims behartigen en in kaart brengen: landelijke islamitische koepelorganisaties, landelijke islamitische belangenorganisaties en regionale of lokale allochtone islamitische organisaties. Een belangrijk kenmerk van deze organisaties is hun religieuze en culturele diversiteit. Hiermee wordt nadrukkelijk de verscheidenheid in religieuze stromingen aangetoond, waardoor culturele en etnische kenmerken worden gewaarborgd. Nederland telt meer dan 450 moskeeën en gebedsruimtes verspreid over het hele land waarin naast het verrichten van gebed activiteiten als onderwijs in de koran en het Arabisch wordt aangeboden. Voorbeelden van koepelorganisaties zijn: Federatie Islamitische Organisaties Nederland (FION), Federatie van Moslimorganisaties Nederland (FOMON), Nederlands Islamitische parlement, Islamitische Raad Nederland (IRN), Raad van Moskeeën Nederland, Nederlandse Moslim Raad (NMR), Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO), Contact Groep Islaam (CGI). Vervolgens beschikken Marokkaanse moslims over hun eigen landelijk comité Marokkaanse Moskeeën Nederland (CMMN), Unie van Marokkaanse Moslim Organisaties in Nederland (UMMON), Nederlandse Federatie van Maghrebijnse Islamitische Organisaties (NFMIO) en stichting Al-Waqf Al Islami in Eindhoven. Ook Turkse moslims worden vertegenwoordigd door verschillende organisaties, te weten de Turks Islamitisch Culturele Federatie (TICF), Milli Görüş Noord-Nederland, Islamitische Stichting Nederland (ISN). Daarnaast beheren moslims uit Suriname, Pakistan en Indonesië eigen stichtingen als

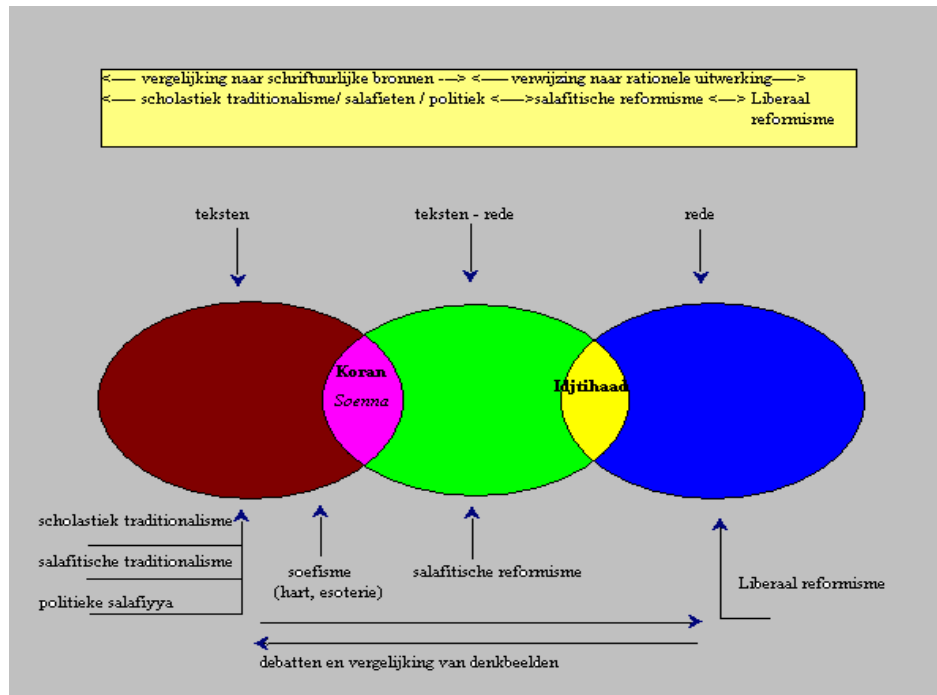
Stichting World Islamic Mission Nederland (WIMN) Stichting Islamitische Wereldmissie (IWM) Islamitisch Genootschap Nederland (IGN, Qadian), Ahmadiyya Moslim Djamaat in Nederland (Qadian), Stichting Stuurgroep Javanen in Nederland en het Indonesische Persatuan Pemuda Muslim se-Eropa (PPME). Belangrijke belangenorganisaties voor alle moslims in Nederland zijn de Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (SPIOR) en Stichting Haags Islamitisch Platform (SHIP).

Ook worden moslims in de Nederlandse media vertegenwoordigd, onder meer in het visuele segment. De Nederlandse Islamitische Omroep (NIO) en Nederlandse Moslim Omroep (NMO) presenteren als islamitische omroepen verschillende maatschappelijke en politieke thema's die verschillende leeftijdscategorieën binnen de moslim gemeenschap in Nederland aanspreken .

b. Religieuze stromingen

Zoals ik reeds heb aangegeven, zijn er verschillende religieuze stromingen binnen de islam. Het belangrijkste onderscheid wordt gemaakt tussen soennieten en sjiieten, stromingen die zelf tot verschillende subgroepen of sekten gecategoriseerd kunnen worden. Ik ga niet in op een discussie over de oorzaak(-en) van deze theologische verscheidenheid binnen de islam gezien de thematische beperkingen van dit onderzoek. Toch geef ik hieronder aan de hand van figuur 2.6 een beknopte beschrijving van de fundamentele van deze verscheidenheid (Ramadan, 2005). In dit figuur wordt een onderscheid gemaakt tussen verdedigers van de heilige teksten, namelijk de scholastiek traditionalisten, en liberale reformisten die rede en rationaliteit zien als onmisbare instrumenten voor interpretatie en vernieuwing binnen de islam:

Figuur 2.6 Voornaamste islamitische stromingen (Ramadan, 2005)

Onderzoeksgegevens aangaande statistieken over de aantallen aanhangers van de diverse islamitische stromingen in Nederland en de verdeling tussen de stromingen zijn niet voor handen. Toch wordt over het algemeen verondersteld dat de meerderheid van de moslims binnen zowel de Marokkaanse als de Turkse gemeenschap in Nederland soennieten zijn. Andere groepen of sekten zijn er de Ahmadiya, soefisten en Alawieten. Ook de sjiieten zijn vertegenwoordigd, hoewel ze een zeer kleine minderheid vormen.

Een ander kenmerk van deze verdeling is het verschil tussen “normatieve islam” en “lokale islam.” Met het eerste begrip wordt bedoeld op de geloofsleer waarin de richtlijnen en voorschriften zijn ontleend aan de koran en de soenna tijdens het leven van de profeet Mohammed en zijn metgezellen. Vaak worden moslims die deze leer strikt naleven fundamentalisten of salafieten genoemd. Met het begrip lokale islam wordt vaak een verwijzing gemaakt naar de geografische en culturele kenmerken van moslims. Zo verschillen moslims uit Noord-Afrika van moslims uit Turkije deels door de manier waarop een aantal geloofsbelevingen als het gebed en het vasten worden verricht.

2.4 Mediaberichtgeving in Nederland over islam

Berichtgeving van de media over de islam wordt door veel onderzoekers op het gebied van media en islam beschouwd als negatief (Eikelman, 2003). Edward Said verklaart hoe interpretatie en de rol van kennis en macht een belangrijke rol spelen in het versterken van negatieve beeldvorming over islam (E. Said, 1981). De vraag is natuurlijk of zulke berichtgeving correct is wanneer de criteria objectiviteit en betrouwbaarheid worden toegevoegd. Een door een islamitische beweging opgeëiste moordaanslag in Israel wordt bijvoorbeeld vaak bericht als een moordaanslag met verwijzing naar ideologische motieven, namelijk: verdediging van het Palestijnse land en het bereiken van het paradijs. Is dit subjectieve of objectieve berichtgeving? Welke standpunt neemt de journalist om zo een zo neutraal mogelijk bericht te produceren?

In haar studies over berichtgeving over de multiculturele samenleving beweert Leuredijk dat berichtgeving in hoge mate afhankelijk is van de repertoires die journalisten hanteren (Leuredijk, 1999). Deze kunnen variëren van het registreren van feiten en voorlichten tot het doorbreken van taboes en confronteren. In het laatste repertoire neemt de journalist de rol van de onthuller aan, die verhalen over de mislukking van de multiculturele samenleving rapporteert.

Berichtgeving over de islam zou in dit kader meer confronterend van aard zijn voor de islamitische mediaontvanger gezien het feit dat islam vaak beschouwd wordt als een houder van taboes en onduidelijkheden die doorbroken dienen te worden. Als gevolg hiervan ervaart deze doelgroep van mediagebruikers berichtgeving als negatief. Dit blijkt ook uit het onderzoek van TNS NIPO in augustus 2005 waarin geconcludeerd wordt dat 63 procent van moslims in Nederland berichtgeving over de islam als negatief ervaart. De conclusies van dit onderzoek hebben ook aangegeven dat de moord op Van Gogh door 18 procent van de respondenten wordt beschouwd als de beginfase van de negatieve berichtgeving in Nederland.

Hierna zal ik een kort overzicht bieden van de berichtgeving over de islam voor en na de dood op Theo van Gogh. Door dit overzicht aan te bieden geef ik een context weer waarin een inhoudelijke vergelijking van feiten tussen deze twee fases mogelijk is.

2.4.1 Voor de moord op Theo van Gogh

a. Internationaal aspect

Berichtgeving over de islam of moslims na de moord op Theo van Gogh in de Nederlandse media kan niet worden bestudeerd zonder te refereren naar de chronologie van incidenten of gebeurtenissen die met de islam te maken hebben en de invloed daarvan. De eerste berichtgeving dateert al vanaf 1979, na de opkomst van de Iranese islamitische revolutie. Toen volgden Nederlandse media de ontwikkelingen op afstand. Maar na de bezetting van de Amerikaanse ambassade in Teheran door een aantal studenten is de toon van mediaberichtgeving veranderd. Daarna verscheen als nieuws de Rushdi-affaire met zijn boek *Duivelsverzen*. De leider van de islamitische revolutie in Iran Imam Khomeiny sprak een fatwa uit op 14 februari 1989 waarin hij ieder moslim oproept om de schrijver Rushdi te vermoorden. Dit leidde tot veel commotie en moslims in Nederland voelden zich betrokken. Deze affaire was ook een directe aanleiding voor de Nederlandse overheid om moslims te voorzien van een instelling die hun belangen behartigt. Zo kwam de oprichting van het Islamitische Landelijk Comité tot stand. René ter Steeg verwoordde deze gebeurtenis in het Parool als volgt: "de illusie dat een lang verblijf in Nederland hen (moslims, bt) zou hebben doordrongen van westerse waarden als de vrijheid van meningsuiting" (Parool, 4/3/89).

De moordoproep van Khomeiny heeft ook geleid tot de eerste demonstratie van enkele honderden moslims in Den Haag en Rotterdam, waardoor het maatschappelijke klimaat onstabiel en onrustig werd. Het NRC benadrukte in een column van Gerrit Komrij het vallen van het huidige beleid ten aanzien van de multiculturele samenleving: "Als één ding duidelijk wordt, nu duizend mohamadanen schreeuwend en tierend de straat op gaan, dan is het wel volkomen echec van het (...) multi-cultureel beleid (...) we hebben ze als stakkers verwend, en we krijgen ze als wolven terug" (NRC, 8/3/89).⁶ Jan Blokker en staatsgeleerde Couwenberg gingen nog een stapje verder. In het VPRO programma Diogenes benadrukte Blokker het gevaar dat bestaat tussen gelovigen en ongelovigen: "de derde wereldoorlog zal misschien gaan tussen de gelovigen en de ongelovigen, tussen de schrijvers en de schriftgeleerden" (12-3-1989). Couwenberg riep tot verzet tegen moslims in heel Europa (NRC, 21/3/89).

Twee andere belangrijke buitenlandse gebeurtenissen hebben ook de mediaberichtgeving over moslims in Nederland beïnvloed, namelijk de Golfoorlog in 1991 en de eerste aanslag op het World Trade Centre in New York in 1993. De aanval op Irak heeft de aandacht van veel moslims aangetrokken met verschillende reacties van afwijzing tot protest en demonstraties. Het populaire publieksblad *Aktueel* heeft toen een uitgebreide fotoverhaal gepubliceerd met als titel: Arabieren en hun manieren. Daar worden thema's besproken met

betrekking tot de Shariaa, onderdrukking van de vrouwen in Saudi Arabia en het afhaken van handen (Aktueel 8, 14-21 februari 1991). Elsevier kwam met een portfolio onder de naam: 'Allah in Europa.' Na deze gebeurtenissen verscheen in 1988 een rapport van de Binnenlandse Veiligheidsdienst over politieke islam. Het rapport besteedde aandacht aan de complexiteit van de achtergestelde en gemarginaliseerde positie van migranten die een gevaarlijke voedingsbodem kan zijn voor radicaal islamitische groepen: "door hun (radicale moslims, bt) gedrevenheid en netwerkvorming zijn zij evenwel niet veronachtzamen." CDA Europarlementariër Arie Oostander heeft in een artikel in Trouw de media opgeroepen om berichtgeving over moslims in Nederland zo veel mogelijk objectief en neutraal te houden: "de media dienen dus op te houden met tendentieuze berichtgeving over de zogenaamde gevaren van het oprukkende fundamentalisme" (Trouw, 11/7/98).

b. Nationaal aspect

De berichtgeving over moslims is niet alleen door buitenlandse gebeurtenissen beïnvloed. Binnenlandse gebeurtenissen hebben ook geleid tot de verandering van de beelden rondom moslims en de uitbreiding van media-effect. De affaire El Moumni is hiervan een voorbeeld. Deze affaire begon toen Nova een interview liet zien op 3 mei 2001 na aanleiding van een aantal incidenten tussen Marokkaanse jongeren en homoseksuelen in Rotterdam. Imam El Moumni heeft toen homoseksualiteit als een besmettelijke ziekte benoemd met de woorden: "Als deze ziekte zich verspreidt, raakt iedereen besmet en het kan tot uitsterven leiden." De rechtbank in Rotterdam en het gerechtshof in Den Haag spraken El Moumni in 2002 vrij van de beschuldiging van discriminatie. Zijn uitspraken vielen volgens de rechter onder de vrijheid van godsdienstuiting.⁷ Een ander voorbeeld van gebeurtenissen die de berichtgeving over moslims hebben beïnvloed, is de manifestatie in Ede naar aanleiding van het de zelfmoordaanslag op 09 september 2001 op de Twin Towers in New York. Negen Marokkaanse jongeren hebben deze aanslag op straat met feest gevierd. Het NRC dagblad kopte: "Bin Laden heeft ook aanhang in Ede" (NRC, 13/9/01). Het Rotterdams Dagblad merkte op: "Tien procent Nederlandse moslims achter aanslagen" (Rotterdams Dagblad, 24/9/01). En de Volkskrant gaf aan dat "Radicale moslims moeten land uit" (Volkskrant, 26/9/01).

Gezien bovengenoemde chronologie heeft mediaberichtgeving over islam en moslims in Nederland een opmerkelijke ontwikkeling ondergaan. Van een passieve afstandelijke houding die weinig aandacht heeft besteed aan de positie van moslims in Nederland tot een confronterende en taboe doorbrekende houding die in de meeste gevallen de verantwoordelijkheid van het verslechteren van het maatschappelijke klimaat bij alle moslims in Nederland legt. Ook is opvallend dat berichtgeving over moslims vaak werd gekoppeld

aan de problemen die de multiculturele samenleving met zich mee heeft gebracht met de daarbij behorende politieke en bestuurlijke gevolgen.

2.4.2 Na de moord op Theo van Gogh

Meteen na het bekendmaken van de moord op Theo van Gogh ontstond er een grote kloof tussen de autochtone, niet-islamitische bevolking en de islamitische inwoners van ons land, een zogenoemde 'wij en zij' -cultuur. Polariserende uitlatingen waren aan de orde van de dag, zowel van uit de politiek als de media. De drukte was dus groot, met als gevolg dat iedereen begon na te denken over de toekomst van Nederland als land van verdraagzaamheid en tolerantie. De uitgeoefende drukte door de media en een aantal politieke en maatschappelijke opinieleiders heeft geleid tot grote sociale uitdagingen. Hierdoor was een tegenwicht nodig om de discours over normen en waarden te laten herleven door fatsoen, respect en met elkaar samen leven als gedragscodes in de samenleving te activeren. Deze acute maatschappelijke verandering heeft de sociale onzekerheid vergroot in een periode van economische recessie sinds de invoering van de euro in 2001.

Om een idee te krijgen over wat er precies gebeurde na de dood op Theo van Gogh ga ik hierna in op de markante gebeurtenissen die plaats hebben gevonden in Nederland meteen na de moord. Op 2 november 2004 om 8:35 uur 's ochtends werd Theo van Gogh neergeschoten op de Linneasstraat in Amsterdam Oost. De moord heeft een religieus motief, wat afgeleid kan worden uit de twee brieven die Mohamed B heeft achtergelaten: één voor VVD politica Ayan Hirchi Ali en de tweede voor het Nederlandse volk met de titel: "In bloed gedoopt." Op 5 november verklaarde Minister Zalm tegenover een aantal journalisten 'de oorlog aan de radicale islam in Nederland.' Meteen daarna hebben een aantal brandstichtingen plaatsgevonden op een aantal moskeeën in Utrecht, Breda, Rotterdam en Huizen en Uden. Op 10 november omcirkelde de Mobiele Eenheid de Antheunisstraat in het Haagse Laakkwartier. Jason W. en Ismael A. werden aangehouden en verdacht van het behoren tot het terreurnetwerk 'De Hofstadgroep.' Op 20 november weigerde Tilburgse imam Abu Souhayb zijn hand te schudden met Minister Verdonk en niet lang daarna sprak de tot de islam bekeerde Nederlander AbulJabbar van der Ven sprak zijn doodwens uit tegen kamerlid Geert Wilders in het EO-programma 'Het elfde uur.' Deze twee gebeurtenissen hebben geleid tot veel maatschappelijke en politieke opwindings.

De inhoudelijke kenmerken van berichtgeving over islam en moslims enkele maanden na de moord op Van Gogh zijn door de media op verschillende manieren uiteen gezet. Op verschillende tonen wordt over het 'wat' en 'hoe' over de moord bericht. Dit houdt in dat thema's die het meest aan bod kwamen analyses waren van de destijds spelende factoren rondom moslims, te weten sociale marginalisatie en economische achtergesteldheid. Zo beweerden politicologen M.Hajer en J.Uitermark dat Nederlandse media niet negatief hebben gereageerd op de moord. Daarmee droegen zij niet bij aan het vergroten van de kloof tussen autochtone Nederlanders en moslims. Andere studies waren meer specifiek en hebben gekeken naar de verschillende visies van kranten. Een belangrijke bijdrage hier is van Van Lier, die een vergelijkende casestudie biedt over het verschil in berichtgeving na de moord op van Gogh tussen de zogenaamde 'populaire dagbladen' te weten Telegraaf en Algemeen Dagblad (AD) en de 'kwaliteitsdagbladen', te weten NRC en Volkskrant (van Lier, 2004). Het verschil tussen de twee categorieën is dat berichtgeving in de populaire dagbladen sensationeler is. Zo hebben de Telegraaf en AD op de emoties van mediagebruikers gespeeld door meer naar het schokeffect van het bericht te trekken. De Volkskrant en NRC waren genuanceerder in de berichtgeving na de moord en hebben meer gefocust op pessimistische visie over de toekomst van Nederland.

Minder gericht op deze specifieke casus over berichtgeving over moslims na de moord op van Gogh, heeft Shadid (2005) onderzoek gedaan naar de gevolgen van negatieve berichtgeving over moslims in de westerse media. Daaruit blijkt dat interpersoonlijke banden tussen de verschillende bevolkingsgroepen negatief beïnvloed kunnen worden door in de berichtgeving weinig of geen aandacht te besteden aan andere culturele of socio-economische factoren. Zulke factoren kunnen gebruikt worden in mediaberichten als hulpmiddelen om een aantal afwijkende sociale gedragingen te analyseren en verklaren. Daarnaast beweert Shadid dat het bestrijden van discriminatie en andere 'subtiele' vormen van racisme belemmerd kan worden wegens de heersende misvatting over culturele diversiteit. Moslims worden hierdoor gemarginaliseerd en blijven gezien worden als vreemdelingen.

3. Theorieën en modellen van Media effecten

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op bestaande theorieën en modellen van media effecten. De nadruk ligt op de onderliggende mechanismen die media hanteren tijdens het proces van berichtgeving. Twee theorieën worden behandeld te weten de Agendasetting theorie en Media system dependency – theorie (MSD). De laatste theorie vormt het theoretische kader voor dit onderzoek. Daarna ga ik in op bestaande modellen over media-effect waarbij aandacht besteed wordt aan de vergelijking van deze modellen in verband met een aantal interne en externe factoren die een rol spelen op het media-effect.

3.1 Mediatheorieën

In de literatuur wordt onderscheid gemaakt tussen drie belangrijke fases in mediastudies die de invloed van de media bestuderen (Perse E., 2001). Zo bestaan het *stimulusresponse* model die zich baseert op de *Magic Bullet* theorie; de '*beperkt effect*'- fase waarin focus ligt op het publiek en de '*sterk media-effect*'- fase die gebruik maakt van de *Agendasetting - theorie*. Andere voorname theorieën zijn onder meer: '*Obstinate Audience*', '*two-step flow theorie*', '*uses & gratifications benadering*' en '*culturele-indicatorenbenadering*.' Binnen deze fases hebben zich drie uiteindelijk stromingen ontwikkeld. De eerste categorie wordt vertegenwoordigd door verdedigers van de gedachte dat media groot effect hebben. Deze categorie is de vertegenwoordiger van machtige-mediatheorieën. Voor de tweede stroming ligt de nadruk op het actieve publiek en niet op media-inhoud. Het publiek speelt hierbij een belangrijke rol in het verwerkingsproces van blootgestelde informatie. Bij de derde stroming worden zowel media-inhoud als het actieve publiek onderzocht binnen de zogenoemde '*audience cum content*'-benadering (De Boer & Brennecke, 2003).

Gezien de beperkingen van dit onderzoek ga ik in dit hoofdstuk op twee belangrijke mediatheorieën in, namelijk Agendasetting en MSD. Daarnaast presenteer ik kort de vier modellen van media-effect. Mijn focus ligt op *Media Dependency theorie* die ik als theoretische onderbouwing voor mijn onderzoeksopzet hanteer. De reden hiervoor is dat deze theorie, in vergelijking met andere media theorieën of benaderingen, meer holistisch en geïntegreerd is (Black & Bryant, 1995). Ook biedt ze verschillende dimensies om de causale banden tussen mediagebruik en beleving weer te kunnen geven en toetsen.

3.1.1 Agendasettingtheorie

Agendasettingtheorie voorspelt dat media aandacht aan bepaalde onderwerpen geven en zo de perceptie van de ontvanger bepalen. Media bepalen hierbij de agenda en selecteren voor het publiek welk nieuws belangrijk is en welk nieuws niet (De Boer & Brennecke, 2003). In haar conceptuele model worden er vier soorten agenda's gecombineerd: media agenda, publieke agenda, politieke agenda en agenda van grote bedrijven. Hier worden onderwerpen getoond die relevant zijn voor de media en het publiek. Dit geldt ook voor thema's en visies die beslissingmakers in zowel het politieke- als het bedrijfsleven belangrijk achten:

'It is being postulated now that not only is the media serving as an agenda setter, but also as a determinant of merit in regards to individual stories. Research shows that the media is enforcing upon people what news is "important" and what news is "non-important".' (McCombs & Shaw, 1977).

Om de agenda te kunnen bepalen worden drie belangrijke instrumenten in informatieverwerking gehanteerd. Zo wordt media-inhoud die belangrijk is voor het publiek gecontroleerd en geselecteerd, het zogenaamde *gatekeeping* instrument. Daarna gebruikt ze het instrument *priming* waarin media-inhoud wordt versterkt en meer toegankelijk wordt gemaakt (Miller, 2005). Vervolgens gebruikt media het concept *framing* door selectief specifieke media-inhoud te controleren, selecteren, accentueren en verspreiden. Deze verpakkingstechniek helpt bij het beïnvloeden van bepaalde interpretaties bij de ontvanger. Een voorbeeld hiervan is het ontstane 'frame' in de Nederlandse media over islamitisch onderwijs met zijn ongepaste leerstof binnen een moderne democratische rechtsstaat. Hierdoor domineren interpretaties over de kwaliteit van het islamitisch onderwijs van twijfel tot afkeer en onachtzaamheid bij de gemiddelde Nederlander (Van Helden, 2005). Het is relevant om aan te geven dat *framing* vaak beschouwd wordt als een aparte benadering binnen studies over media effect.

Hoewel de agendasettingtheorie veel steun heeft gekregen binnen mediastudies, zijn de meeste communicatieonderzoekers er niet in geslaagd om een welomschrijvende theorie te kunnen ontwikkelen (Willnat, 1997). Deze zou de onderliggende cognitieve processen moeten verklaren over de vraag hoe de ontwikkeling van geselecteerde onderwerpen door de media wordt beïnvloed. Daarentegen heeft onderzoek met betrekking tot agendasetting zich geconcentreerd op relaties tussen media-inhoud en reactie zonder veel aandacht te besteden aan de empirische of theoretische onderbouwing voor cognitieve mechanismen (Willnat, 1997).

Daarnaast veronderstelt de agendasettingtheorie dat het nieuws slechts een “waarachtig” werkelijkheidscenario van de wereld reflecteert. Kritiek op deze theorie houdt in dat gebruikers van mediaberichten zelf hun agenda bepalen op basis van het door de media gecreëerde werkelijkheidscenario. Dit heeft een dubbel effect op het publiek in termen van welk nieuws waarachtig is en welk niet. Indien het nieuws onwaar is wordt de ontvanger ertoe bewogen om een agenda tot stand te brengen die zich op valse informatie baseert en die slechts subjectieve waarnemingen van de werkelijkheid versterkt. Ten tweede verliest het publiek haar vertrouwen in de media waardoor het gebruikmaken van mediabronnen als geloofwaardige bron wordt geminimaliseerd. Dit leidt voor het publiek tot de vraag wie de agenda bepaalt van de media zelf:

‘This question is raising eyebrows and forcing us to wonder, whose agenda we are fulfilling, what is the cost, and why do we not have more options of where we receive our news from. Can we not set our own agenda, but if so how do we go about getting the information we need? Are there any news outlets that are not motivated by a higher interest, and consequently an ultimate agenda? These are all questions that show...the weaknesses of the news media in general.’⁸

Naar mijn mening geeft de agendasettingtheorie ook weinig inzicht in hoe de boven genoemde vier agenda’s met elkaar samenhangen. Is er sprake van een structurele dominantie van bijvoorbeeld de politieke agenda over de publieke agenda waarbij politiek de publiek opinie leidt of is het juist de publieke agenda die politieke voorkeuren bepaalt en daarmee een rol speelt in het opzetten van een politieke agenda. Daarnaast speelt de vraag waar externe of interne communicatieprocessen geplaatst kunnen worden die bedrijven hanteren om bepaalde informatie wel te laten verschijnen en andere niet. Welke invloed heeft dat op het bepalen van zowel hun eigen agenda als de media- of politieke agenda? Vervolgens vraag ik me af of er sprake is van subagenda’s binnen de vier grote agenda’s waarin intellectuele achtergronden van journalisten, Tv of radio presentatoren en opinieleiders een rol kunnen spelen in het modificeren van agendasetting binnen hun eigen agendadomein. Onderzoek in de toekomst over agendasetting in massa media studies zal deze vragen wellicht beantwoorden.

3.1.2 'Media Dependency'-Theorie

Geïntroduceerd door Sandra Ball-Rokeach en Melvin DeFleur (1976) combineert de *Media System Dependency theorie (MSD)* verschillende benaderingen om zicht te krijgen op de beperkingen van media-effect. Met de term "dependency" wordt bedoeld dat media ondergeschikt is aan zowel het maatschappelijke systeem als het publiek:

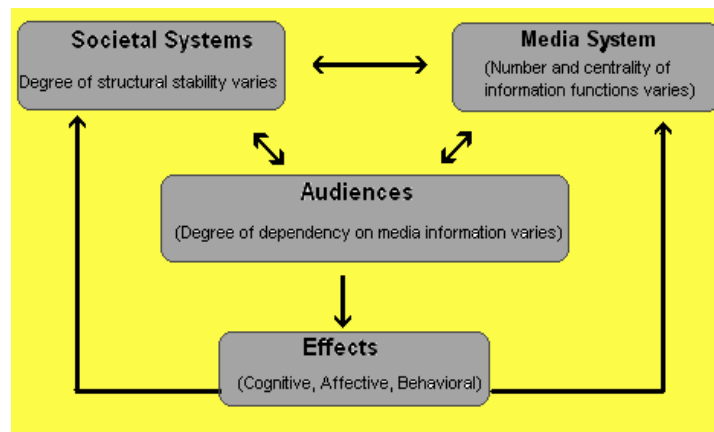
'[Dependency] is a relationship in which the satisfaction of needs or the attainment of goals by one party is contingent upon the resources of another party.'

Meer specifiek zegt MSD theorie dat hoe meer iemand afhankelijk wordt van de media om zijn of haar dagelijkse informatieve behoeftes te vervullen, hoe meer media belangrijk voor hem of haar zal worden (De Boer & Brennecke, 2003). Media zullen hierdoor invloed oefenen op de cognitieve-, affectieve- en gedragseigenschappen van personen (microniveau). Hierbij zullen media machtsverhoudingen met andere instellingen en organisaties ook beïnvloed worden (macroniveau). Ball-Rokeach en DeFleur (1976) beschrijven de relatie tussen het publiek, de media en de maatschappij als onlosmakelijk en binnen een systeem volkomen aan elkaar verbonden:

'(...) media, audiences, and society as a whole, are *inextricably* linked to each other in a state of "system" dependency.'

Hier worden verschillende perspectieven geïntegreerd. Zo combineert deze theorie perspectieven vanuit de psychologie met focus op de causale verbanden tussen verschillende maatschappelijke elementen vanuit het sociologische onderzoek. Daarna worden elementen binnen de zogenaamde '*uses & gratifications*'-benadering toegevoegd waarin beperkingen van media-effect worden geanalyseerd en verklaard. Vervolgens bevat het model een *contextualist* filosofie die nadrukkelijk aandacht besteedt aan de traditionele bestudering van media-inhoud en zijn (in-)directe invloed op het publiek. In figuur 5 wordt het concept model weergegeven:

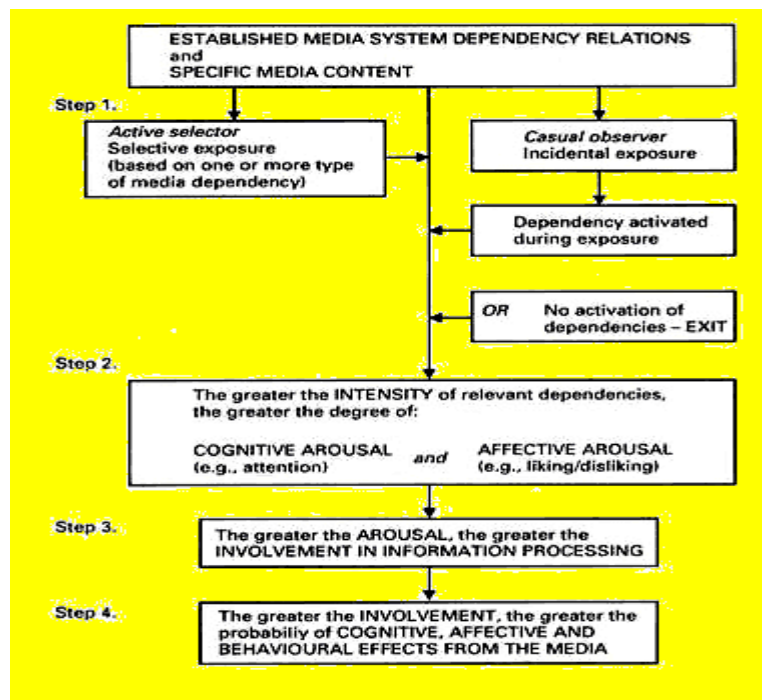
Figuur 3.1 Model van Media Dependency Theorie (Ball-Rokeach en DeFleur,1976).

Eén van de belangrijke assumpties van deze theorie is dat ze een *integrale* relatie tussen het publiek, media en het maatschappelijke systeem suggereert. Het voorspelt dat onze afhankelijkheid van media zich beperkt tot de mate van belangstelling die de mediagebruiker heeft ten opzichte van het mediale instrument om behoeftes te vervullen. Ook gaat de belangstelling niet naar alle media-inhoud maar wordt het gebruik van mediale instrumenten afhankelijk van twee belangrijke elementen, namelijk de omvangrijkheid van persoonlijke behoeftes en sociale stabiliteit. Met de laatste wordt bedoeld dat indien markante veranderingen en bijzondere uitdagingen in de samenleving plaatsvinden, zullen als gevolg hiervan gevestigde instellingen, conventies en normen ook veranderen. Het individu wordt in dit geval uitgedaagd om nieuwe keuzes te maken en daarmee neemt de afhankelijkheid van de media toe.

Het bovenvermelde model is verder uitgewerkt door Ball-Rokeach & DeFleur (1989). De auteurs maken onderscheid in vier belangrijke stappen. De eerste stap houdt rekening met de soorten mediaontvangers, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen regelmatige (active) en toevallige (casual) mediagebruiker. In de tweede fase wordt de nadruk gelegd op de intensiteit en relevantie van afhankelijkheid. Daarmee kunnen zowel cognitieve als affectieve reacties opgewekt worden. In fase drie bepaalt de mate van opwekking voor de ontvanger het niveau van betrokkenheid in het processen en het verwerken van media-inhoud. In fase vier wordt verondersteld dat hoe groter de betrokkenheid is, hoe groter de media-invloed wordt. Figuur zes geeft deze versie hieronder weer:

Figuur 3.2 'Media System Dependency' - theorie uitgewerkt (Ball-Rokeach & DeFleur, 1989).

In deze uitgewerkte versie worden de diepliggende afhankelijkheidsrelaties tussen media en het publiek door een aantal factoren bepaald. Zo spelen mediastructuur, sociale omgeving, kwaliteit van het mediasysteem, interpersoonlijke netwerken en persoonlijke factoren een belangrijke rol in het verhogen of verzwakken van media-afhankelijkheid. Deze factoren worden hieronder puntsgewijs uitgelegd (E. Perse, 2001):

- *Structuur*: Patroon van mediabanden met de politieke en economische systemen.
- *Context*: aard van de sociale omgeving waarin individuen en sociale groepen met elkaar omgaan. Het balanceert tussen stabiliteit en verandering.
- *Mediasysteem*: aard en kwaliteit van mediasysteem in het opbouwen en omschrijven van de bruikbaarheid van de inhoud.
- *Interpersoonlijk netwerk*: omgangspatronen die groepen hanteren om individuele voorspellingen en motivaties te kunnen vormen.
- *Persoonlijke factoren*: doelen van het individu die mogelijk door de media gebruikt kunnen worden om bepaalde interpretaties te kunnen beïnvloeden.

3.2 Modellen van media-effect

Volgens Perse zijn er vier modellen van media-effecten te onderscheiden namelijk direct, conditioneel, cumulatief en cognitief trans-actioneel (Perse, 2001). Het 'direct effect'- model suggereert dat media effecten onmiddellijk plaats vinden, op korte termijn gebeuren en worden verbonden aan feitelijke berichtgeving. Het publiek speelt hierbij geen rol aangezien media-inhoud dominant en machtig is. In het 'conditionele effect'- model krijgt het publiek meer onderzoeksaandacht dan de media-inhoud. Het publiek wordt gecategoriseerd in sociale categorieën waarin factoren als etniciteit, opleiding, politieke voorkeuren, leeftijd geografische verspreiding en belangrijke rol spelen bij het effect dat media op hen heeft. Ook wordt in dit model gekeken naar de individuele kenmerken en daarmee invloed hebben op het type interpersoonlijke banden in de gemeenschap. Bij het 'cumulatief effect'- model gaat men van uit het feit dat er veel invloed is. De focus ligt op het structureel herhalen van media-inhoud waardoor het effect lang aanwezig blijft, zoals bij het zogenaamde *priming* instrument binnen de 'Agendasetting'– theorie. Dit gebeurt door het kiezen van een speciaal tijdstip om een aantal programma's of thema's te vertonen, bijvoorbeeld op *primetime*. Het laatste model is de zogenaamde 'cognitief-transactionele' benadering waarin de media-inhoud aan het publiek wordt gekoppeld. Hiermee wordt verondersteld dat vertoonde informatie in de mentale structuur van het individu schematisch wordt opgeslagen. Het effect is kort en direct en hangt grotendeels af van de *one –shot informatie exposure*. In de volgende tabel worden de vier modellen van media-effect weergegeven:

Tabel 3.3 Vergelijking van de vier modellen van media effecten (Perse, 2001)

Model	Effecten	Media-inhoud Variabelen	Publiek Variabelen
Direct	- Onmiddellijk, uniform, observeerbaar - Op korte termijn - Nadruk op verandering	- Salientie (opspringend), toename, - meer realistisch	Niet relevant
Conditioneel	- Geïndividualiseerd - Versterking en verandering - Cognitief, affectief, behavioristisch - kort en lange termijn	Niet relevant	-Sociale categorieën - Sociale banden - Individuele verschillen
Cumulatief	- Gebaseerd op cognitieve blootstelling - Cognitief of affectief - Soms behavioristisch - Langdurige effecten	- Consonant over kanalen - Herhaling	Niet relevant
Cognitief-transactioneel	- Onmiddellijk en op korte termijn - gebaseerd op 'one-shot exposure' - Cognitief en affectief; - Mogelijke gedragseffecten	n.v.t.	n.v.t

Vervolgens wordt onderscheid gemaakt tussen drie soorten effecten die media uitoefenen op de cognitie, affectie en gedrag van de ontvanger (Ball-Rokeach & DeFleur, 1976; Chaffee, 1977; Roberts en Macaby, 1985). Ten eerste zijn er cognitieve effecten die betrekking hebben op de cognitieve verwerving en verwerking van informatie. De nadruk ligt niet op *wat* voor informatie men vergaart maar *hoe* deze informatie wordt geordend en gestructureerd (Fiske en Taylor, 1991). Daarnaast zijn er affectieve effecten betreffende de hoedanigheid van bepaalde attitudes of emotionele reacties in de samenleving ten opzichte van een product, nieuwsfeit of gebeurtenis. Emotionele reacties kunnen variëren van angst en wantrouwen tot zekerheid en uitdaging. De media-inhoud werkt hierbij als een soort 'massagenerator' van affecties door een aantal thema's te selecteren en frequent te repeteren. Het derde soort effecten wordt gedragseffecten genoemd. Deze effecten zijn voornamelijk gerelateerd aan de ontwikkeling van pro- of antimaatschappelijke houdingen in de samenleving. Ze kunnen snel geobserveerd worden en ze zijn onderhevig aan de mate van media-exposure.

In bovengenoemde tabel worden twee typen variabelen genoemd: media-inhoud variabelen en publiek variabelen. Media-inhoud variabelen hebben betrekking op de bron van informatie, het aantal argumenten dat het bericht bevat, aantal ontvangers die worden bereiken, de vorm van de headlines en op welke kanaal, krant of radio het bericht wordt gebracht. Met publiek variabelen wordt onder andere de voorafgaande kennis van de ontvanger, zijn of haar opleidingsniveau en sociaal economische status (SES) en de bekwaamheid om counterargumenten en andere attitudes te genereren bedoeld. Een voorbeeld hiervan is dat groepen die hoogopgeleid zijn en hoger inkomen hebben vergaren gemakkelijker en sneller kennis opdoen dan groepen met een lage SES (McLeod & Perse, 1994; Tichenor et al., 1970). De sociaal-economische status is in dit geval een sterke indicator voor het verklaren van verschillen in media-effect. Het SES vertegenwoordigt veel andere individuele factoren zoals de mate van toegang tot verschillende informatiebronnen, communicatie vaardigheden en sociale relevantie voor publieke opinie en politiek belang. Groepen met een hogere SES zullen eerder selectief zijn bij blootstelling aan nieuws en bij het herinneren van informatie die voor hen relevant en waardevol is .

4. Onderzoek

In dit beschrijvend onderzoek wordt gebruik gemaakt van een kwantitatieve analysemethode. Deze methode wordt verricht door enerzijds het opstellen van een vragenlijst waarin thema's als mediagebruik en mediabeleving worden geconcretiseerd, en anderzijds door kritisch te kijken naar de resultaten om conclusies te kunnen trekken over de rol van media in de religieuze beleving van moslimjongeren na de moord op Theo van Gogh. Onderzoekgegevens werden verzameld door middel van een vragenlijst. Verder zijn de verzamelde gegevens in de vorm van variabelen numeriek ingevoerd en statistisch geanalyseerd door middel van tabellen en grafieken.

4.1 Hoofdvraag en deelvragen

Het formuleren van een goed afgebakende hoofdvraag waarop je het onderzoek baseert en waarmee je te werk gaat, is een tijdrovende en uitvoerige bezigheid, waarbij rekening dient te worden gehouden met tal van overwegingen. Ieder woord dat wordt gebruikt en ieder woord dat niet wordt gebruikt moeten worden overdacht omdat er tijdens en na het onderzoek geen misverstand mag ontstaan over het doel van het onderzoek en over de manier waarop de resultaten geïnterpreteerd kunnen worden. De hoofdvraag van het onderzoek moet een duidelijke demarcatie vormen van wat je wel en wat je niet te weten wil komen. Het moet aldus duidelijk de grenzen van het onderzoek afbakenen en ook de relativiteit ervan weerspiegelen. Verder mag bij de interpretatie ervan geen onduidelijkheid bestaan over wat er met de gebruikte begrippen wordt bedoeld.

Na veel wikken en wegen ben ik tot de volgende hoofdvraag voor dit leeronderzoek gekomen: *Wat is de rol van de Nederlandse mediaberichtgeving rondom de islam en moslims na de moord op Theo van Gogh in de religieuze beleving van moslim jongeren in Nederland?* Ik heb bovendien een aantal deelvragen geformuleerd die mij in staat stellen om deze hoofdvraag zorgvuldig te kunnen beantwoorden:

1. Zijn er verschillen in de frequentie van mediagebruik door moslim jongeren voor en na de moord op Theo van Gogh?
2. Zijn er verschillen in de soorten media die worden gebruikt door moslimjongeren na de moord op Theo van Gogh?
3. Welke emoties zijn volgens de respondenten bij hen opgewekt door de mediaberichtgeving over de islam en moslims na de moord op Theo van Gogh?

4. Zijn er verschillen in mediagebruik en beleving tussen berichtgeving over islam en moslims?
5. Is er sprake van verandering in de religieuze beleving van moslim jongeren na de moord op Theo van Gogh?

In hoofdstuk vijf geef ik, gebruik makend van de theorie uit hoofdstuk drie, antwoord op deze vragen.

4.2 Opzet

4.2.1 Vragenlijst

De vragenlijst voor de respondenten bestond uit drieëntachtig vragen verdeeld over elf pagina's. Het eerste deel van de vragenlijst was gewijd aan mediagebruik en mediabeleving. Respondenten werden gevraagd welke media ze het meest gebruikten voor en na de dood op Theo van Gogh. Ook werd aan hen gevraagd of ze het eens waren met de berichtgeving over islam in de media en welke emoties deze berichtgeving bij hen opwekte. Het tweede deel van de vragenlijst had betrekking op religie en de religieuze praktijk. Daarnaast kwamen vragen aan de orde over zelfbeschouwing, het beoordelen van prominente Nederlandse religieuze en niet-religieuze mediapersoonen als El mounni, Mohamed B en Abujajah en over leven in Nederland. Het laatste deel van de vragenlijst bevatte algemene vragen over onder andere persoonsgegevens, taalkeuze en opleiding.

Vervolgens werd gebruik gemaakt van open en gesloten vragen. Bij open vragen kan de respondent zelf een antwoord formuleren. Voorbeelden hiervan zijn vragen met betrekking tot de soorten krantartikelen of mediaprogramma's die respondenten het meest gebruiken. Bij gesloten vragen kiest de respondent uit een aantal mogelijke antwoorden door bijvoorbeeld het antwoord 'ja', 'nee' of 'weet niet' te omcirkelen. Daarnaast werd een aantal vragen gesteld met een enkelvoudige antwoordmogelijkheid zoals "wat is je leeftijd", vragen met een tweevoudige (dichotome) antwoordmogelijkheid als "wat is je geslacht", en vragen met meervoudige antwoordmogelijkheden zoals "welk gevoel heb je over de berichtgeving van de media over de islam?" Verder werd gebruik gemaakt van de *lickertschaal*. Een lickertschaal is een vijfpuntmeetschaal waarbij respondenten de mate van het eens zijn met een bepaalde stelling aan kunnen duiden. In thema's betreffende de gevoelens die mediaberichtgeving over islam en moslims kunnen veroorzaken heb ik respondenten gevraagd de mate van hun gevoelens van "zeer eens" tot en met "zeer oneens" aan te kruisen.

Voordat ik met data verzameling aan de slag ging werden er een aantal maatregelen genomen om de vragenlijst objectief te houden. Ten eerste werd de vragenlijst samen met mijn begeleider besproken en aangepast. Hierbij werd gekeken naar de logische volgorde van de vragen, de stijl en de formulering van de antwoordmogelijkheden. Daarnaast ben ik de vragenlijst begonnen met een korte inleiding over het doel en motief van het onderzoek en dat de antwoorden vertrouwelijk behandeld zullen worden. Vervolgens heb ik een aantal kennissen gevraagd de vragenlijst in te vullen om een eerste indruk te krijgen. Verder is gebruik gemaakt van eenvoudige taal en een standaard stijl. De vragenlijst is opgenomen in bijlage 1.

4.2.2 Data verzameling

Via verschillende kanalen heb ik respondenten benaderd om de vragenlijst in te vullen. Een aantal van hen heb ik zelf aangesproken op de Universiteit van Tilburg, Hogeschool Avans in Tilburg en de Radboud Universiteit in Nijmegen. Tijdens het invullen van de vragenlijst heb ik ook uitleg gegeven indien dat nodig was. Andere respondenten heb ik kunnen bereiken tijdens de zogenaamde *iftar*-maaltijden in de vastenmaand Ramadan en bij enkele lezingen die ik heb bijgewoond in Amsterdam, Rotterdam en Eindhoven. Daarnaast werd een belangrijke groep respondenten bereikt via het zogenaamde snowball-effect dankzij de hulp van vrienden en kennissen die de vragenlijst via email hebben ingevuld en teruggestuurd.

4.2.3 Respondenten

a. Aantal

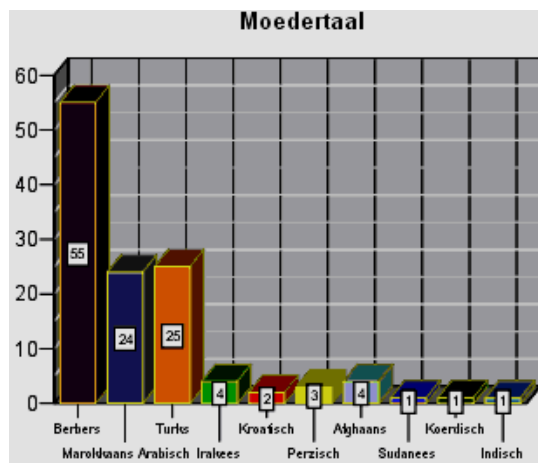
Dit onderzoek richt zich op moslimjongeren tussen de achttien jaar en achtentwintig jaar, woonachtig in Nederland. Het totale aantal respondenten dat uiteindelijk meewerkte is honderdentwintig (N=120).

b. Sekse en moedertaal

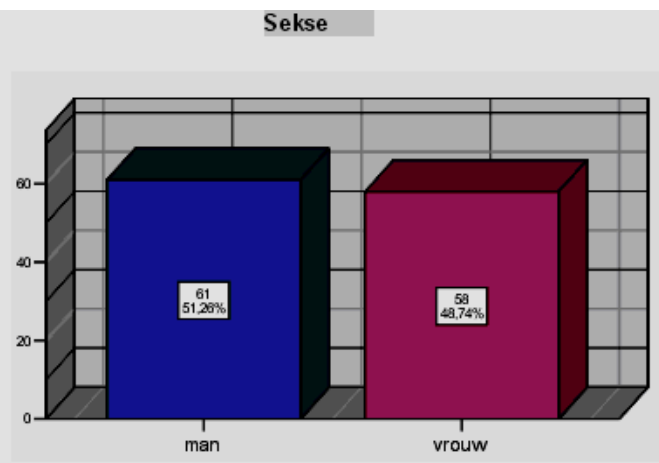
Aangaande sekse zijn eenenzestig (51%) jongens en achtenvijftig (49%) meisjes (figuur 4.2). Met betrekking tot moedertaal zijn negenenzeventig (66%) jongeren van Marokkaanse afkomst en vijftientwintig (21%) jongeren van Turkse origine. Dit zijn de grootste etnische groepen die deel hebben genomen aan dit onderzoek. Daarnaast zijn binnen de respondentengroep andere etnische groepen vertegenwoordigd, te weten: vier Irakezen, drie Iraniërs, vier Afghanen, twee Kroaten, een Soedanees, een Koerd en een Indonesiër. De

hieronder getoonde figuren geven de linguïstische kenmerken en het geslacht van de respondenten in absolute aantallen weer.

Figuur 4.1 Aantal respondenten per moedertaal.

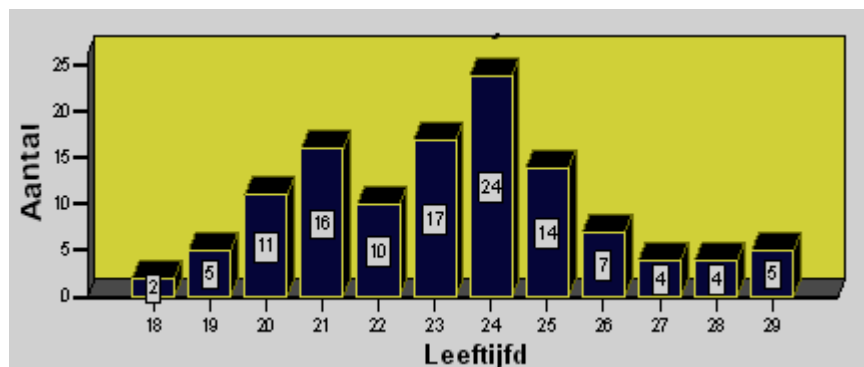
Figuur 4.2 Aantal respondenten per sekse.

c. Leeftijd

De volgende figuur geeft algemene achtergrondinformatie weer betreffende de leeftijd van de respondenten. De gemiddelde leeftijd van de respondenten ligt tussen de 21 jaar en de 24 jaar.

Figuur 4.3 Leeftijd van de respondenten (in absolute aantal).

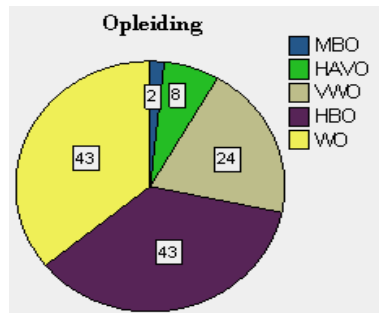

d. Opleiding en gezinssituatie

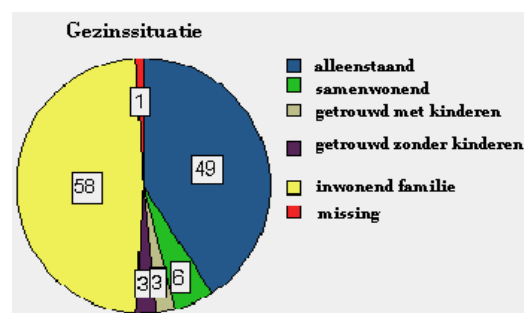
Uit figuur 4.4 blijkt dat drieënveertig (36%) van de respondenten een hoge beroepsopleiding en evenzoveel (36%) een opleiding op wetenschappelijk niveau volgen of afgerond hebben; vierentwintig (20%) van de respondenten hebben een VWO opleiding afgerond, acht (7%) Havo en twee (2%) van de respondenten hebben het MBO afgemaakt.

Wat de gezinssituatie van de respondentengroep betreft zien we dat achtenvijftig (48,3%) van de deelnemers aan dit onderzoek inwonen bij familie terwijl negenenveertig (41%) respondenten op zichzelf wonen. De rest (10%) van de respondenten woont samen met hun partners of zijn getrouwd met of zonder kinderen. De volgende figuur tonen deze resultaten in absolute aantallen aan.

Figuur 4.4 Opleidingsniveau.

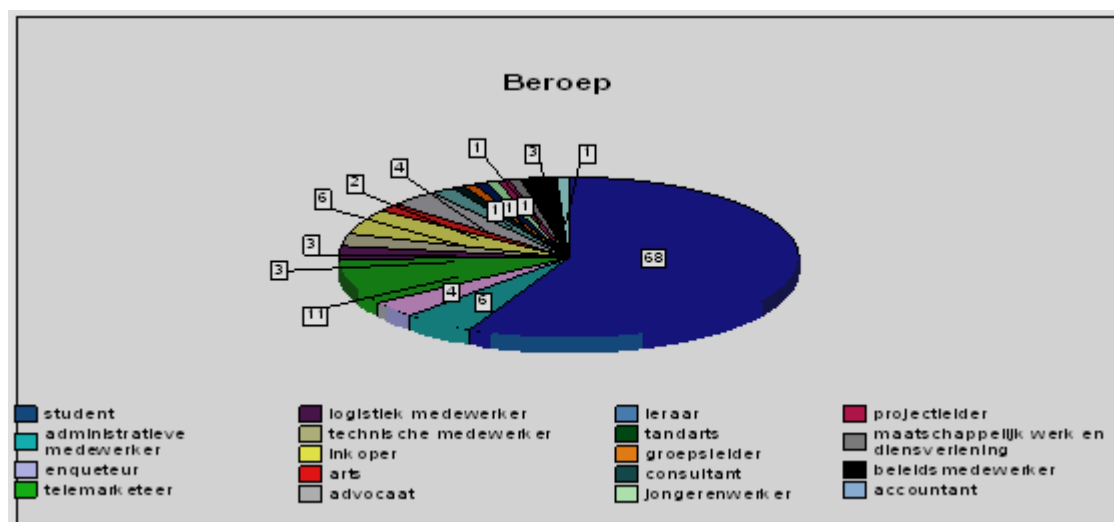
Figuur 4.5 Gezinssituatie van de respondenten.

e. Beroep

Met betrekking tot beroep van de respondenten blijkt dat achtenzestig (57%) van de respondenten student zijn. Andere respondenten werken in de dienstverleningssector als administratief medewerker of telemarketeer. Ook vervult een deel van hen functies als arts, advocaat, leraar en jongerenwerker. De tabel hieronder toont deze gegevens.

Figuur 4.6 Beroep van respondenten (in absolute aantallen).

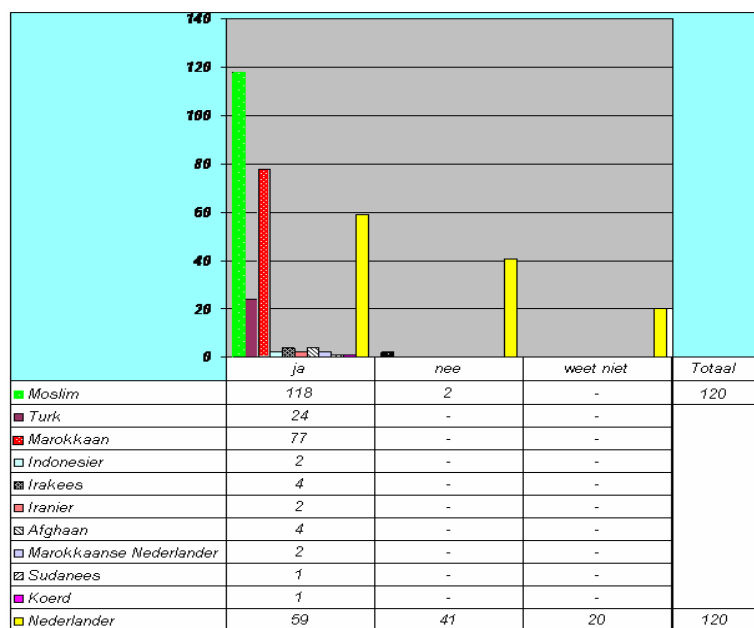
Gezien het feit dat de meeste deelnemers aan dit onderzoek hoger onderwijs volgen of hebben gevolgd en dus communicatievaardig zijn, ga ik er van uit dat ze gemakkelijk

toegang hebben tot media. De vraag is in welke mate ze gebruik maken van mediaberichten. In hoofdstuk vijf wordt deze vraag aan de hand van de bereikte resultaten verder toegelicht.

f. Religieuze identiteit

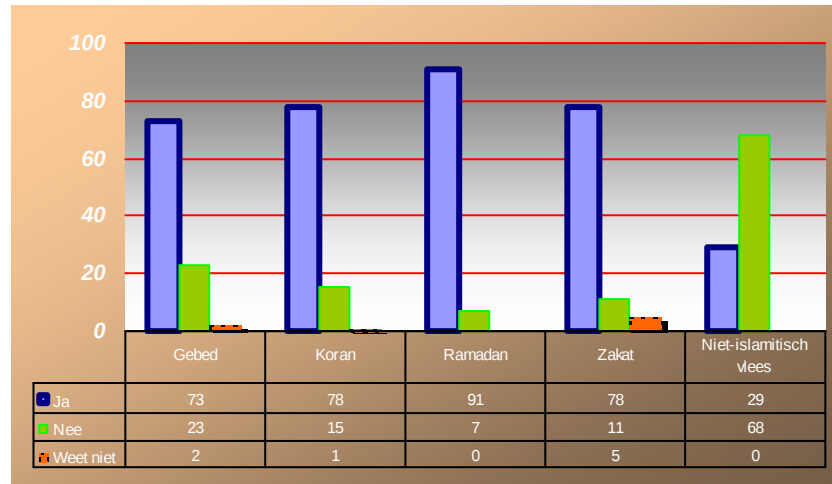
Voor wat betreft zelfbeschouwing ofwel zelfidentificatie met een bepaalde etnische, religieuze of culturele groep blijkt uit de analyse dat honderachtien (98%) respondenten (n=120) zichzelf als moslim beschouwen. Daarnaast geven alle respondenten aan dat ze zich met de etnische achtergrond waar zij of hun ouders oorspronkelijk vandaan komen identificeren. Opvallend is dat een klein deel van de Marokkaanse respondenten (2%) voor de categorie Marokkaanse Nederlander heeft gekozen. Met betrekking tot de vraag: “Beschouw je jezelf als Nederlander?” hebben negenenvijftig (49%) respondenten positief gereageerd, eenenveertig (34%) respondenten voelen zich niet Nederlands en twintig (17%) jongeren hebben geen mening gegeven.

Figuur 4.7 Zelfidentificatie van respondenten (in absolute aantallen).

Om de religieuze beleving van de respondenten te kunnen achterhalen heb ik een aantal gesloten vragen gesteld over het verrichten van een aantal dagelijkse islamitische plichten als gebed, aalmoes geven (zakat), vasten tijdens de ramadan. Ook heb ik gevraagd of ze wel eens de koran lezen en of ze vlees eten dat niet op een islamitische manier is geslacht. De resultaten worden weergegeven in volgende figuur.

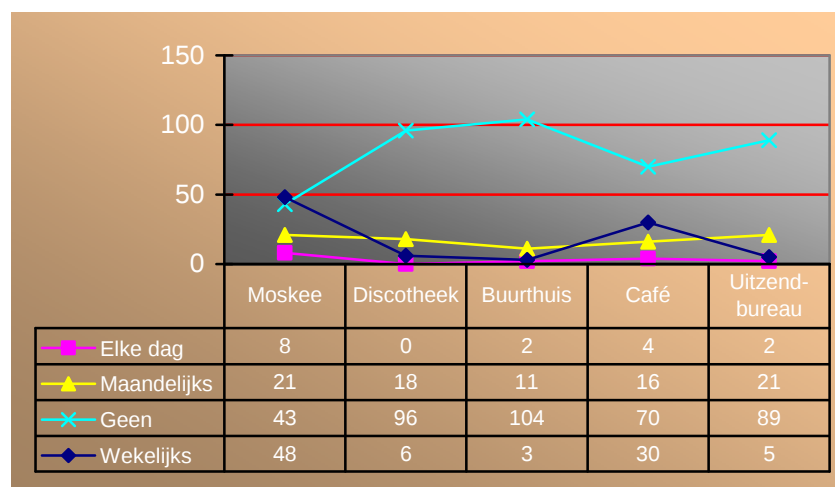
Figuur 4.8 Verrichten van religieuze plichten door respondenten (in absolute aantallen).

Uit de resultaten blijkt dat de meerderheid van de respondenten de religieuze plichten naleeft: drieënzeventig (61%) respondenten bidden en zijn bereid om aalmoes (zakat) te geven, achtenzeventig (65%) jongeren lezen de koran en eenennegentig (75%) doen mee aan het vasten in de maand Ramadan. Op de vraag of zij rekening houden met het eten van niet-islamitisch vlees geeft een kleine minderheid (24%) aan dat niet te doen.

Aangaande het bezoeken van een aantal locaties als moskee, buurthuis, discotheek, café of uitzendbureau heb ik de deelnemers gevraagd de frequentie van hun bezoek aan te tonen. De vraag was: 'hoe vaak bezoek je de volgende locaties?' Uit de resultaten is gebleken dat de meerderheid van de respondenten niet of nauwelijks dagelijks gebruik maakt van deze locaties. De resultaten worden in de volgende figuur weergegeven:

Figuur 4.9 Bezoeken van een aantal locaties (in absolute aantallen).

De meeste respondenten maken geen gebruik van locaties als buurthuis, discotheek, bezoek bij uitzendbureau en café. De meeste respondenten gaan 'wekelijks' naar de moskee of maken er 'geen gebruik' van: Achtenveertig (40%) respondenten gaan wekelijks naar de moskee, drieënveertig (35%) bezoeken de moskee niet, eenentwintig (18%) gaan maandelijks en acht (7%) respondenten zijn dagelijkse moskeegangers.

5. Resultaten

Na een korte uiteenzetting over de taalkeuze van de respondenten ga ik in op de deelvragen van dit onderzoek. Eerst wordt ingegaan op de resultaten met betrekking tot mediagebruik voor en na de moord op Theo van Gogh. Daarna wordt een behandeling gemaakt van mediabeleving aangaande berichtgeving over islam en moslims. Hier wordt aandacht besteed aan de antwoorden van respondenten met betrekking tot interesse, goedkeuring, beoordeling en bespreking van de berichten over islam en moslims. Daarnaast behandel ik het effect van mediaberichtgeving op de emoties van respondenten en hun gedachten over een aantal religieuze en niet religieuze publieke personen. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de religieuze beleving van de deelnemers aan dit onderzoek. Ik ga in op de resultaten van de antwoorden op een aantal stellingen en de religieuze praktijk van de respondenten. Ook worden resultaten getoond over de instellingen of organisaties die volgens de respondenten een belangrijke rol kunnen spelen bij het verbeteren van beeldvorming rondom islam en moslims in Nederland.

5.1 Taalachtergrond en taalkeuze

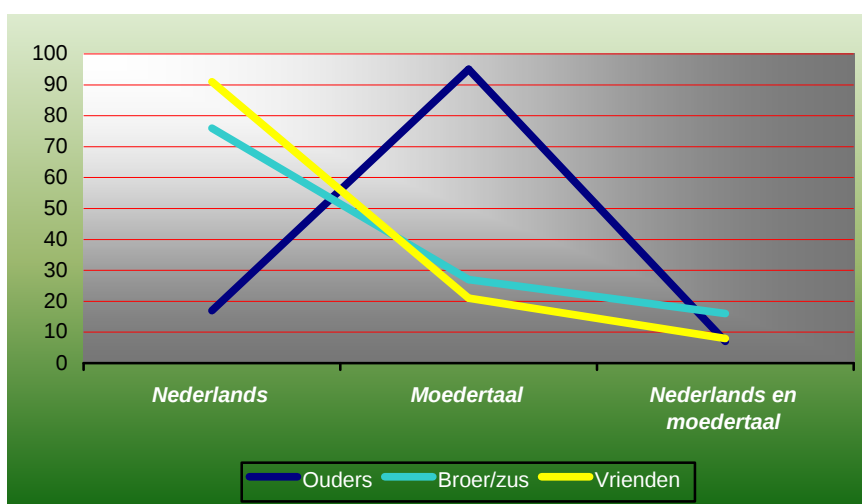
Om een beter idee te krijgen van de context van het mediagebruik en de mediabeleving van de respondent ga ik eerst in op de thuistaalsituatie van de respondenten en hun taalkeuze met hun ouders, broers en zussen en vrienden en klasgenoten. Zoals eerder aangegeven behoren niet alle respondenten tot dezelfde taalachtergrond (§ figuur 4.1). Dit kan invloed hebben op de manier waarop met mediagebruik omgegaan wordt. Tabel 5.1 geeft een overzicht over de moedertaal van de respondenten, taalkeuze met ouders, broers en zussen en vrienden.

Tabel 5.1 Scores van taalkeuze met ouders, broer/zus en vrienden (in absolute aantallen).

Taal	Taalkeuze Nederlands			Taalkeuze moedertaal			Taalkeuze Nederlands en moedertaal		
	ouders	broer/ zus	vrienden	ouders	broer / zus	vrienden	ouders	broer / zus	vrienden
Berbers	6	47	49	47	5	5	2	2	1
M. Arabisch	7	19	21	16	4	2	1	1	1
Turks	-	1	6	22	11	14	3	13	5
Irakees	-	-	4	4	4	-	-	-	-
Kroatisch	-	2	2	2	-	-	-	-	-
Perzisch	-	3	3	2	-	-	-	-	-
Afghaans	3	3	4	-	1	-	1	-	-
Soedanees	-	-	-	1	1	-	-	-	1
Koerdisch	-	-	1	1	1	-	-	-	-
Indisch	1	1	1	-	-	-	-	-	-
Totaal	17	76	91	95	27	21	7	16	8

De tabel laat een verschil zien in de verdeling van de resultaten van taalkeuze met ouders, broers en zussen en vrienden. Vijfennegentig respondenten kiezen voor de moedertaal voor communicatie met hun ouders. Dit gebeurt vooral bij Turkse jongeren (95%), waarvan een klein deel (4%) naast in het Turks soms ook in het Nederlands communiceert met de ouders. Taalverschuiving Nederlands en Turks vindt bij de Turkse respondenten plaats wanneer met broers of zussen (52%) gesproken wordt. Verder kiest de meerderheid van de respondenten ongeacht hun taalachtergrond voor het Nederlands in de communicatie met vrienden, en broers en zussen. Vooral bij de Marokkaanse jongeren met een Marokkaans Arabische of Berberse achtergrond is dit percentage hoog. Opvallend is dat de meerderheid (75%) van de Afghanen het Nederlands ziet als belangrijkste communicatietaal met alle drie categorieën. De figuur hieronder geeft een duidelijk beeld van de trends van taalkeuze weer.

Figuur 5.2 Overzicht taalkeuze Nederlands, moedertaal en beiden (in absolute aantallen).

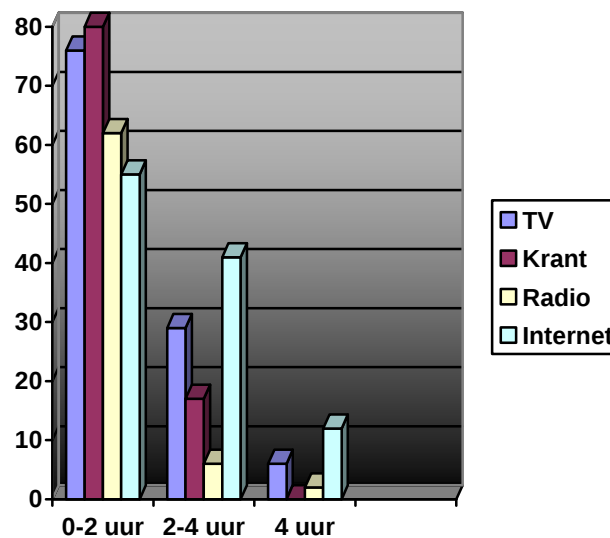

Over het algemeen is er sprake van taalverschuiving van de moedertaal naar de tweede taal (Nederlands). De meeste respondenten kiezen voor het Nederlands als communicatiemiddel met hun vrienden of broers en zussen. Met de ouders is het gebruik van de moedertaal hoger dan het gebruik van Nederlands of beiden. Ook laat figuur 5.2 zien dat respondenten weinig of geen gebruik maken van beide talen in hun taalgebruik met alle drie categorieën.

5.2 Mediagebruik voor en na de moord

Zoals eerder aangegeven wordt in het tweede deel van dit onderzoek gekeken in welke mate moslimjongeren media gebruiken. Aan de respondenten werden vragen gesteld over het aantal uren dat zij gebruik maken van de vier voornaamste mediakanalen (televisie, radio, geschreven pers en internet) en of ze minder of meer media gebruiken voor en na de moord op Theo van Gogh. Figuur 5.3 geeft een algemeen beeld over het mediagebruik van de respondenten.

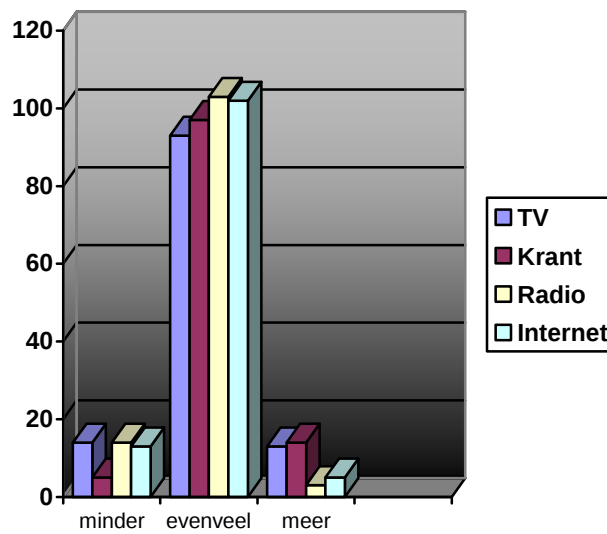
Figuur 5.3 Mediagebruik voor de moord op Theo van Gogh (in absolute aantallen).

Uit de figuur blijkt dat de meeste respondenten gemiddeld 2 uur per dag van media gebruik maken. Zesenzeventig (63,3%) respondenten kijken naar TV, tachtig (67%) van hen (87%) lezen de krant, tweeënzestig (52%) luisteren naar de radio en vijfenvijftig (46%) maken gebruik van internet. Daarnaast geeft figuur 14 aan dat het gebruik van internet en TV hoger is dan het gebruik van de andere media krant en radio: negenentwintig (24%) van de respondenten kijken TV en eenenveertig (34,2%) respondenten maken twee tot vier uur per dag gebruik van internet.

De respondenten hebben ook antwoord gegeven op de vraag ze minder of meer media gingen gebruiken na de moord op Theo van Gogh. Het bleek dat de meeste respondenten (N=109) evenveel media zijn blijven gebruiken na de moord op de cineast. Figuur 5.4 geeft de reacties weer.

Figuur 5.4 Mediagebruik na de moord op Theo van Gogh (in absolute aantallen).

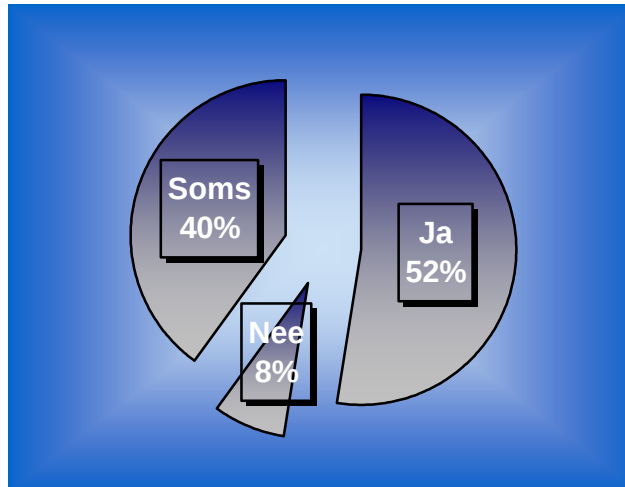

Uit deze figuur blijkt dat het mediagebruik na de moord op Theo van Gogh stabiel is gebleven. Wel is een lichte toename te constateren in het lezen van de krant: veertien (12%) respondenten maken na de moord meer gebruik van dit medium. Daarnaast geeft figuur 15 aan dat het aantal gebruikers van zowel radio (12%) als internet (11%) verminderd is. Ook geven de meeste respondenten aan dat ze dezelfde soorten media zijn blijven gebruiken, met slechts een lichte toename van TV- en internetgebruik.

5.3 Mediabeleving

Respondenten werden gevraagd over hoe ze berichtgeving in media over islam en moslims beleven. Zij konden aangeven of ze geïnteresseerd zijn, het eens zijn met de berichtgeving over de islam en de leden van hun etnische groep, of ze de berichtgeving positief of negatief beschouwen en met wie ze de berichtgeving het meest bespreken. Voordat ik de resultaten van de bovenvermelde vragen geef, wordt in figuur 5.5 het aantal respondenten in percentages getoond dat zich aangesproken voelt door berichtgeving over islam en moslims in het algemeen.

Figuur 5.5 Aantal respondenten die zich aangesproken voelen door berichtgeving over islam en moslims in Nederland (%).

Uit deze figuur blijkt dat de meerderheid (52%) van de respondenten zich aangesproken voelt door berichtgeving over islam en moslims. Ook heeft een aantal respondenten (40%) aangegeven zich af en toe aangesproken te voelen. Dit geeft aan dat er een verschil is in de mate van interesse in berichtgeving onder de respondenten. Ook toont figuur 16 dat een klein deel van de respondenten zich niet aangesproken voelt.

5.3.1 Berichtgeving over de islam

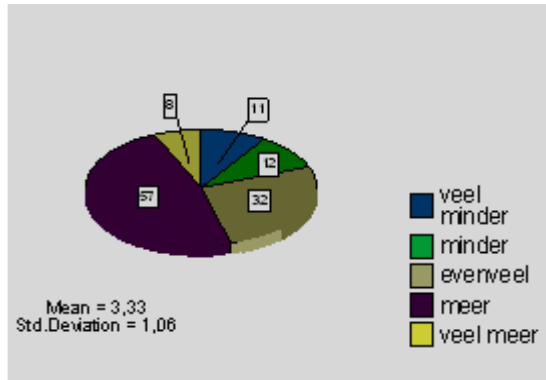
Respondenten werden gevraagd hun mening te geven over hun interesse en beoordeling van de berichtgeving over islam. De gestelde vragen luiden als volgt:

- Ben je na de moord op Theo van Gogh meer of minder geïnteresseerd in de berichtgeving in de media over islam?
- Beleef je de berichtgeving in de media over islam na de moord op Theo van Gogh als positief?
- Ben jij het eens met de berichtgeving in de media over islam na de moord op Theo van Gogh?
- Bespreek je de berichtgeving in de media over islam na de moord op Theo van Gogh? Zo ja, met wie?

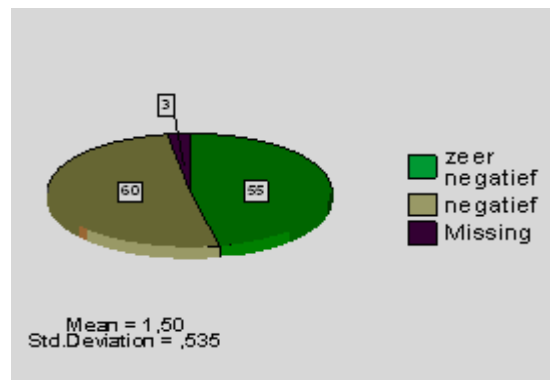
Uit de reacties blijkt dat berichtgeving over de islam over het algemeen negatief tot zeer negatief wordt ervaren: Zestig (50%) respondenten ervaren berichtgeving over islam als negatief en vijfenvijftig (49%) als zeer negatief. Over interesse in berichtgeving over de islam

geeft zevenenvijftig (46%) van de respondenten aan dat ze na de moord op Van Gogh meer geïnteresseerd zijn in de berichtgeving over de islam en drieëntwintig (27%) evenveel als voorheen. De volgende figuren tonen de resultaten in absolute aantallen over interesse en beoordeling van berichtgeving over islam.

Figuur 5.6 Interesse in berichtgeving over islam

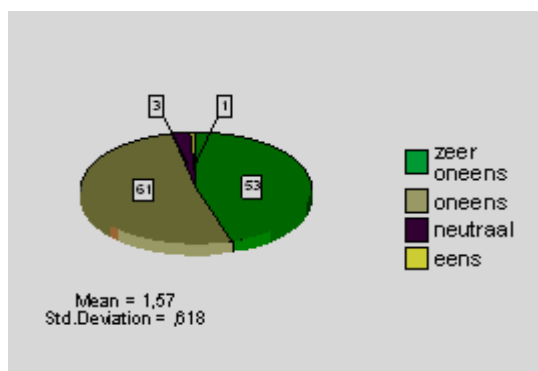

Figuur 5.7 Beoordeling berichtgeving over islam

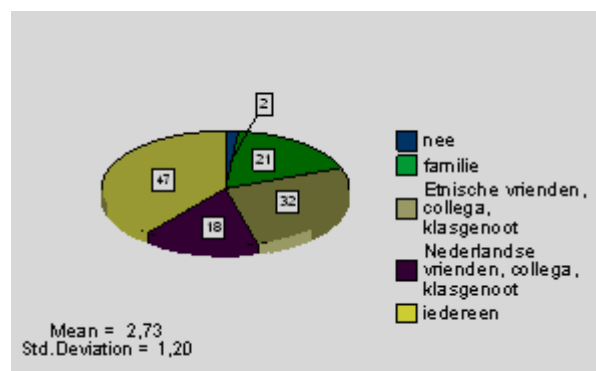

Daarnaast heb ik respondenten gevraagd of ze het eens zijn met de berichtgeving over de islam en of ze berichten met anderen bespreken. Uit de volgende resultaten blijkt dat de meerderheid het oneens (51%) of zeer oneens (44,2%) is met mediaberichtgeving over de islam (figuur 19). Figuur 5.9 geeft aan dat respondenten wel de inhoud van berichten met anderen bespreken: zevenenveertig (39,2%) van hen geeft aan dat ze met iedereen berichten bespreken, tweeëndertig (28%) met vrienden of collega's van dezelfde etnische groep, achttien (15%) met autochtone vrienden of klasgenoten en eenentwintig (18%) alleen met familieleden. De volgende twee figuren geven deze resultaten in absolute aantallen weer.

Figuur 5.8 Eens zijn met berichtgeving over islam

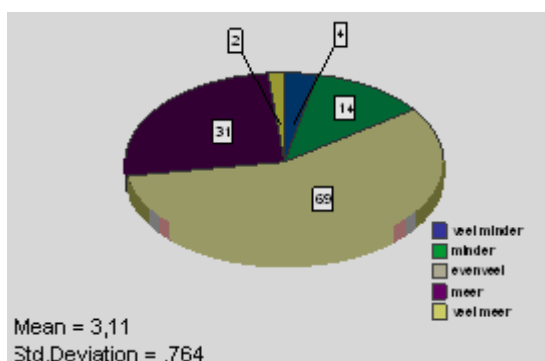
Figuur 5.9 Bespreking berichtgeving over islam

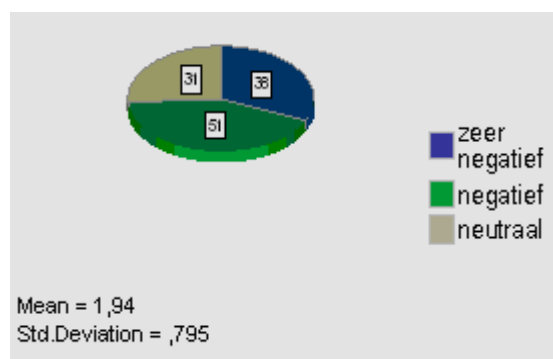
5.3.2 Berichtgeving over moslims (leden van de etnische groep)

Dezelfde vragen als genoemd in paragraaf 5.3.1 werden aan de respondenten gesteld met betrekking tot berichtgeving over leden van de etnische groep waarvan de respondent deel uitmaakt. Uit de volgende figuren (5.10) en (5.11) stel ik vast dat de meerderheid van de respondenten (58%) net zoveel interesse tonen in de berichtgeving over de leden van hun etnische groep na de moord als daarvoor. Eenendertig respondenten (26%) zijn meer geïnteresseerd in mediaberichtgeving. Ook worden berichten over de leden van de etnische groep over het algemeen negatief (43%) tot zeer negatief (32%) ervaren. Eenendertig van de respondenten (26%) geven wel aan dat ze de berichtgeving over de leden van hun etnische groep als neutraal beschouwen. Ook geeft een deel van de jongeren aan dat ze het oneens (38%) en zeer oneens (32%) zijn met de berichtgeving over leden van hun etnische groep. De resultaten worden hieronder in absolute aantallen getoond.

Figuur 5.10 Interesse in berichtgeving over moslims

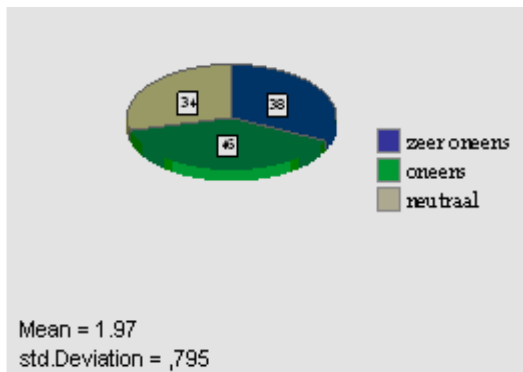

Figuur 5.11 Beoordeling Berichtgeving over moslims

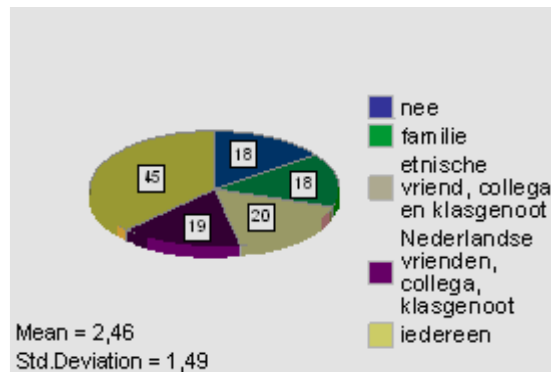

Wat betreft de beoordeling van berichtgeving geeft de meerderheid van de respondenten aan dat ze het niet eens is met de inhoud van mediaberichten over moslims en de leden van de etnische groep. Vierendertig respondenten denken hierover neutraal. Een klein deel van de respondenten (15%) doet geen poging om de berichten met wie dan ook verder te bespreken. Vijfenveertig (38%) respondenten bespreken daarentegen de berichtgeving met iedereen, namelijk familieleden, vrienden en collega's van de etnische groep en autochtone vrienden of klasgenoten. Een klein deel (15%) kiest slechts voor familieleden en een ander deel (17%) van de moslimjongeren bespreekt berichten liever met vrienden, collega's of klasgenoten van de etnische groep. Figuren 5.12 en 5.13 geven deze resultaten in absolute aantallen weer.

Figuur 5.12 Eens zijn met berichtgeving over moslims

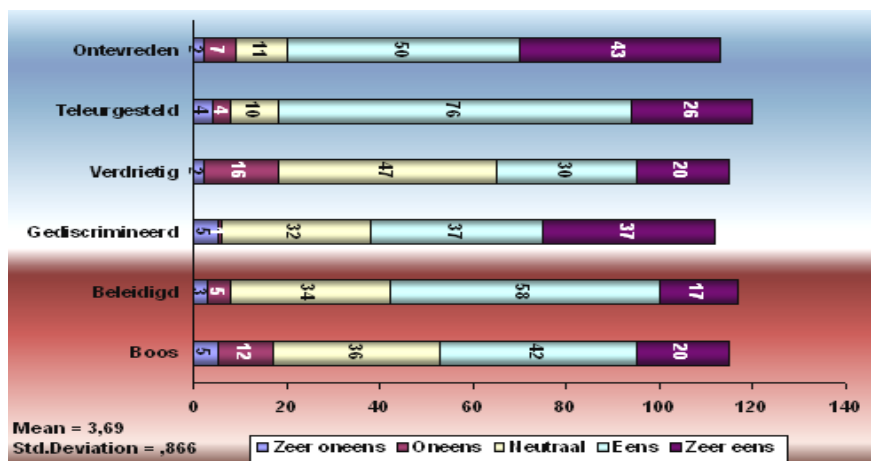
Figuur 5.13 Bespreking berichtgeving over moslims

5.3.3 Effect van berichtgeving over islam en moslims

Om het effect van mediaberichtgeving over islam en moslims te kunnen bestuderen heb ik respondenten een aantal vragen gesteld. Deze vragen gaan in op de emoties van de respondent als reactie op mediaberichtgeving als boosheid, teleurstelling, ontevredenheid etc. Respondenten mochten volgens de *lickertschaal* de graad van hun gevoelens aanduiden van 'zeer oneens' tot 'zeer eens.' De vraag luidde als volgt: Welk gevoel heb je over de berichtgeving van de media over de islam? De resultaten van deze vragen geef ik hieronder aan.

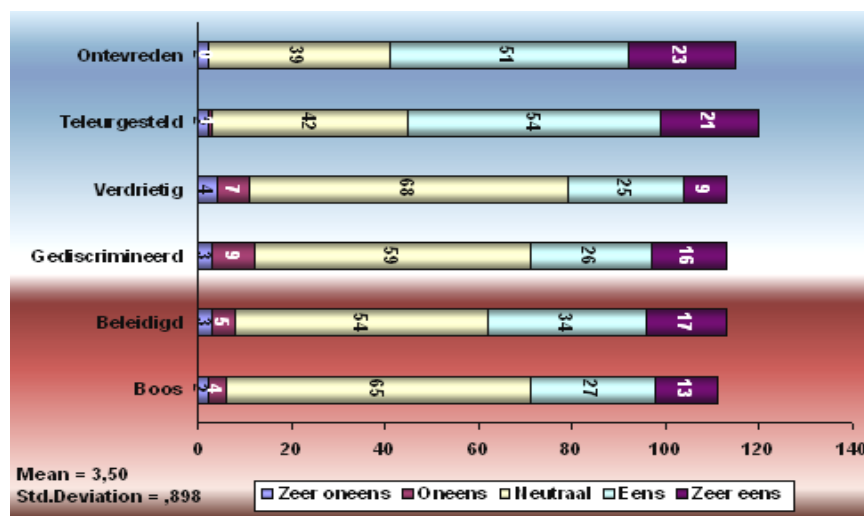
Figuur 5.14 Veroorzaakte gevoelens door mediaberichten over islam (in absolute aantallen).

Uit de figuur blijkt dat respondenten zich vooral teleurgesteld (63,3%), beledigd (48,3%), ontevreden (42%), boos (35%) en gediscrimineerd (31%) voelen door de berichtgeving over de islam na de moord op Van Gogh. Gevoelens van en verdriet (25%) zijn ook aanwezig, zij het in mindere mate.

Op de vraag naar de emoties die bij de respondenten zijn opgewekt door berichtbeleving over moslims komen gevoelens van teleurstelling en ontevredenheid het meest voor. Vijfenzeventig (63%) respondenten zijn het eens of zeer eens met de stelling ‘voelt u zich teleurgesteld door de manier waarop na de moord op Theo van Gogh de berichtgeving over moslims in Nederland is gevoerd?’ Vierenzeventig (62%) van de islamitische jongeren zijn ontevreden en eenenvijftig (43%) van hen voelen zich beledigd. Een deel van de respondenten voelt zich discrimineerd (35%), boos (33%) en verdrietig(28%). Deze uitkomsten worden in de volgende figuur weergegeven.

Figuur 5.16 Veroorzaakte gevoelens door mediaberichten over moslims (in absolute aantallen).

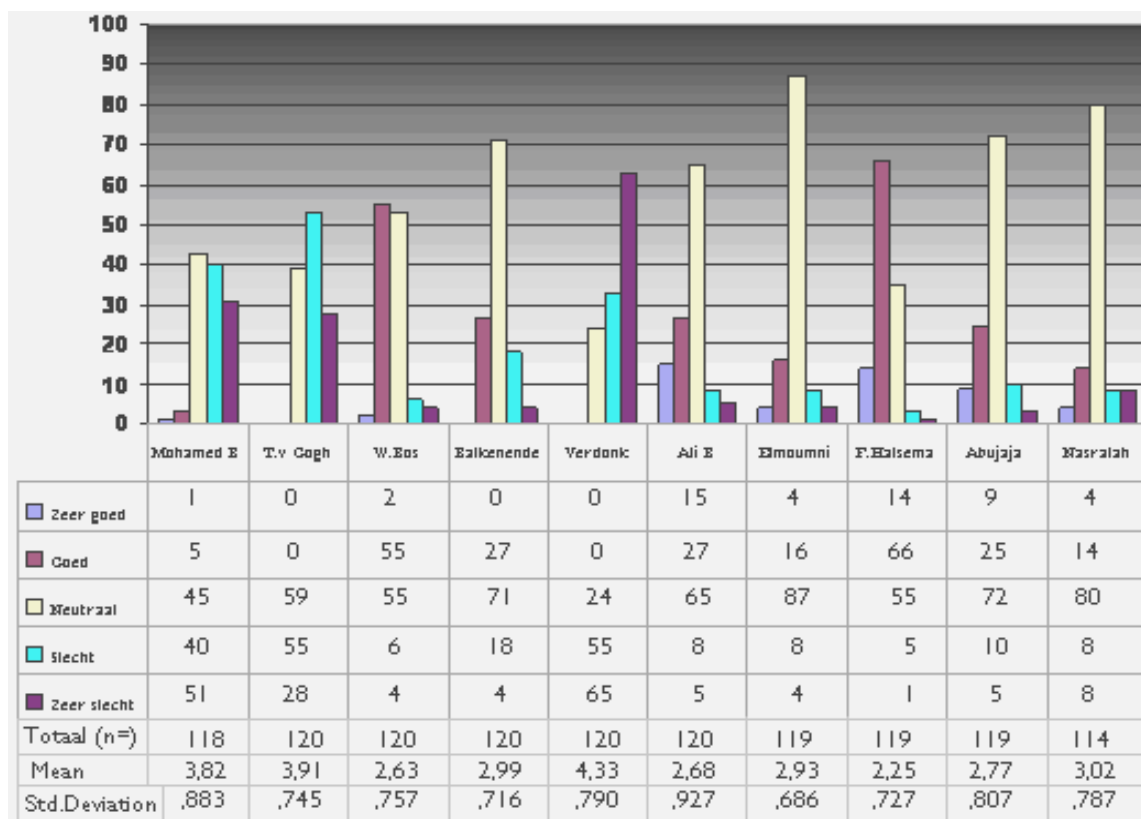
Uit de figuur blijkt bovendien dat de meerderheid van de respondenten zich niet gediscrimineerd, beledigd, boos of verdrietig vanwege negatieve mediaberichten over de leden van de etnische groep. Gevoelens van teleurstelling en ontevredenheid komen het meest voor.

Met betrekking tot de mate van emotionele effecten door enerzijds berichtgeving over islam en anderzijds berichtgeving over de leden van de etnische groep blijkt dat er een verschil is in de verdeling van de scores. Mediaberichten over islam roepen meer gevoelens van teleurstelling, ontevredenheid en belediging op dan mediaberichten over moslims (leden van dezelfde etnische achtergrond).

5.3.4 Beoordeling van prominente personen in Nederlandse media

Na bovengenoemde vragen heb ik de respondenten gevraagd naar hun beeld van enkele bekende publieke personen die behoren tot verschillende politieke en religieuze categorieën in Nederland. Respondenten dienden personen als Mohamed B, Theo van Gogh, Imam Elmoumni, Wouter Bos, premier Balkenende te beoordelen op basis van de lickertschaal. Uit de resultaten die in de volgende figuur worden getoond is gebleken dat respondenten op dit gebied verschillen van mening.

Figuur 5.17 Beoordeling prominente personen in Nederlandse media (in absolute aantallen).

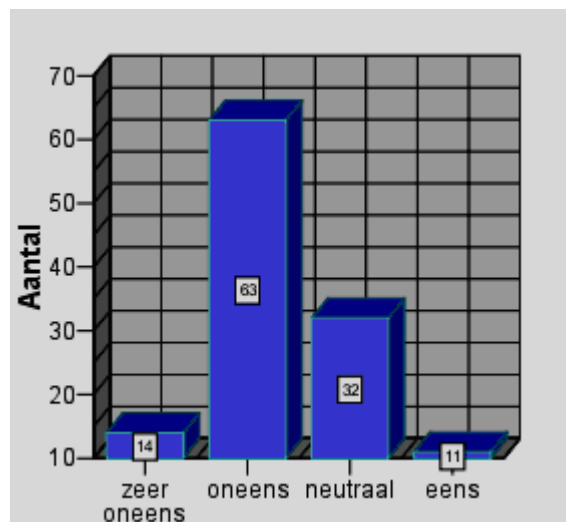

De meeste respondenten hebben gekozen om geen mening te geven over personen als premier Balkenende (59%), leider Nasrallah van Hizbollah (67%), Imam Elmoumni (73%) en Abujaja (60%), de voorzitter van de Arabisch Europese Liga. Dezelfde meerderheid heeft Mohamed B (56%), Theo van Gogh (68%) en minister Verdonk (80%) als slecht en zeer slecht beoordeeld. Daarnaast heeft een deel van de respondenten een positief beeld over Wouter Bos (47%) en Femke Halsema (67%). Bovendien hebben respectievelijk vijftien (13%) en zevenentwintig (23%) respondenten rapper Ali B beoordeeld met 'zeer goed' en 'goed.'

5.3.5 Leven in Nederland na de moord op Van Gogh

Of het effect van berichtbeleving over islam en moslims na de moord op Theo van Gogh ook effect heeft gehad op hoe respondenten over het leven in Nederland denken, heb ik hen gevraagd via de volgende stelling: Voel je je na de moord op Theo van Gogh even prettig in Nederland als daarvoor? Bij de schematische weergave van het antwoord op deze vraag heb ik onderscheid gemaakt tussen de variabelen sekse en etniciteit. In de volgende figuur geef ik eerst de reacties van de gehele respondentgroep:

Figuur 5.18 Leven in Nederland na de moord op Theo van Gogh (in absolute aantallen).

Uit de resultaten is er gebleken dat veertien (12 %) respondenten zich veel minder prettig en drieënzestig (53%) respondenten zich minder prettig voelen in Nederland na moord op Van Gogh als daarvoor. Van tweeëndertig (27%) respondenten geven een neutrale reactie. Elf (9%) jongeren waren het eens met de stelling.

5.3.6 Behoefte aan eigen Tv-zender

Op de vraag of moslimjongeren in Nederland behoefte hebben aan een 'eigen' televisiezender geven tweeënvijftig (43,3%) van de respondenten aan het eens te zijn met de stelling, terwijl zesenzeventig (56%) respondenten er geen behoefte aan hebben. Respondenten hebben ook de reden voor hun oordeel aangegeven. Tabel 5.19 hieronder geeft deze resultaten weer.

Tabel 5.19 Behoefte aan eigen televisie zender en motivatie daarvoor (in absolute aantallen en percentages) .

Oordeel	Reden	Frequentie	Percentage
Ja		52	43,3 %
	Positief profileren van moslims	25	20,8%
	Vrijheid	16	13,3%
	Eigen taal en cultuur behouden	9	7,5%
	Weinig ruimte voor professioneel personeel met een islamitische achtergrond in de huidige media	5	4,2%
Nee		67	55,8%
	Nederlandse TV is zendt islamitische programma's	21	17,5%
	Wij -zij cultuur zaaien in de samenleving	14	11,7%
	Aanwezigheid van weinig media vertegenwoordigers met een islamitische achtergrond	4	3,3%

Uit de tabel blijkt dat een deel (21%) van de respondenten denkt dat door het beschikken over een eigen tv zender zullen moslims in staat zijn om zichzelf beter in de Nederlandse samenleving te kunnen profileren. Zestien (13,3%) respondenten denken in termen van vrijheid en negen (8%) respondenten vinden dat door het beschikken over eigen TV zender hun eigen taal en cultuur kan worden behouden. Ook denken vijf (4,2%) respondenten dat moslim programma makers en presentatoren weinig ruimte hebben in de huidige Nederlandse televisie.

Voor wat betreft respondenten die nee hebben gezegd is er gebleken dat er verschillende redenen zijn. Een deel (18%) van hun vindt dat Nederlandse tv al rekening houdt met de belangen van moslims door het zenden van islamitische programma's als NMO en NIO, veertien (12%) respondenten denken dat eigen televisie zender de kloof tussen moslims en niet-moslims zal vergroten en vier (3%) respondenten zijn van mening dat er weinig media professionals zijn met een islamitische achtergrond die de belangen van moslims goed kunnen vertegenwoordigen.

5.4 Religieuze beleving

Een aantal deelvragen in het onderzoek ging over de religieuze beleving van de islamitische jongeren. Ik vroeg hen of ze zichzelf in eerste plaats zien als lid van de etnische groep, als Nederlander of als moslim. En of ze zich houden aan een aantal religieuze plichten als het gebed en het vasten en het bezoeken van de moskee. Ook zijn de respondenten gevraagd naar hun mening met betrekking tot een aantal stellingen over religieuze praktijk en sociaal gedrag. Daarnaast heb ik hen gevraagd in hoeverre ze maatschappelijke instellingen als

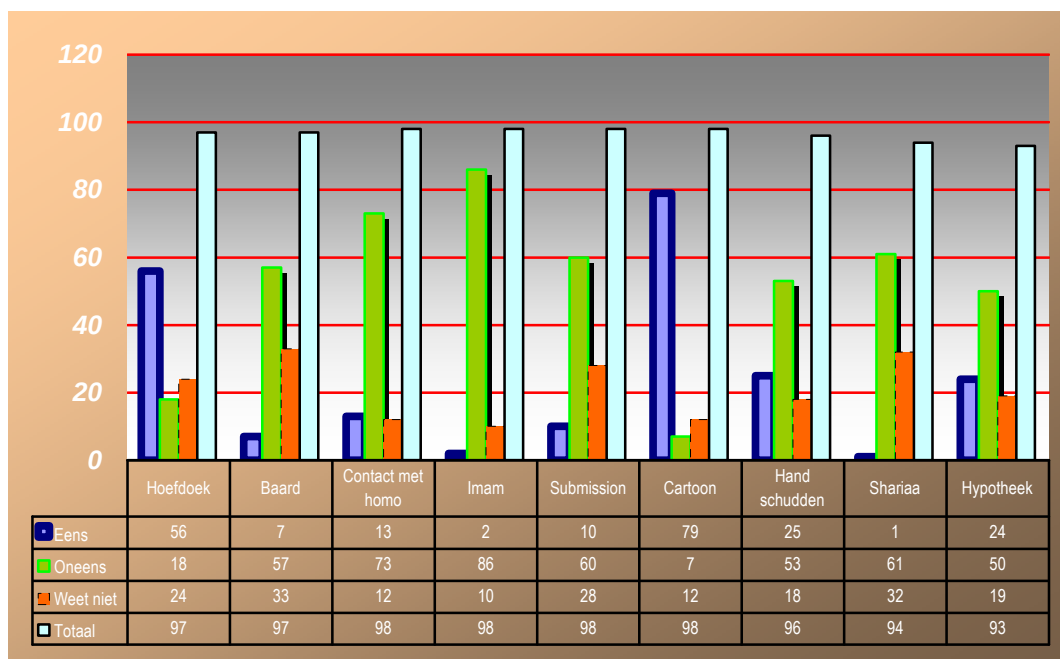
moskeen, islamitische verenigingen en scholen belangrijk achten bij het verbeteren van het contact tussen allochtonen en autochtonen.

5.4.1 Beoordeling van stellingen

Moslimjongeren werden gevraagd hun mening te geven over een aantal stellingen met betrekking tot de religieuze beleving van moslims in een niet-islamitisch land. De respondenten moesten aangeven het eens of oneens te zijn of geen mening te hebben met betrekking tot de volgende stellingen:

1. **Hoofddoek** voor moslim vrouwen is verplicht.
2. **Baard** voor moslim mannen is verplicht.
3. Ik vermijd contact met **homoseksuelen**.
4. **Imams** zijn volmaakt en dienen altijd gehoorzaamd te worden.
5. Een film als **Submission** van Hirshi Ali kan geen kwaad.
6. **Cartoons** maken over de profeet van de islam is verboden.
7. **Hand schudden** met het andere geslacht is niet toegestaan.
8. **Shariaa** (islamitische wetgeving) zal de Nederlandse grondwet ooit vervangen.
9. Ik maak gebruik van een **Nederlandse hypotheek** om een huis te kopen.

Figuur 5.20 Reacties op stellingen (in absolute aantallen).

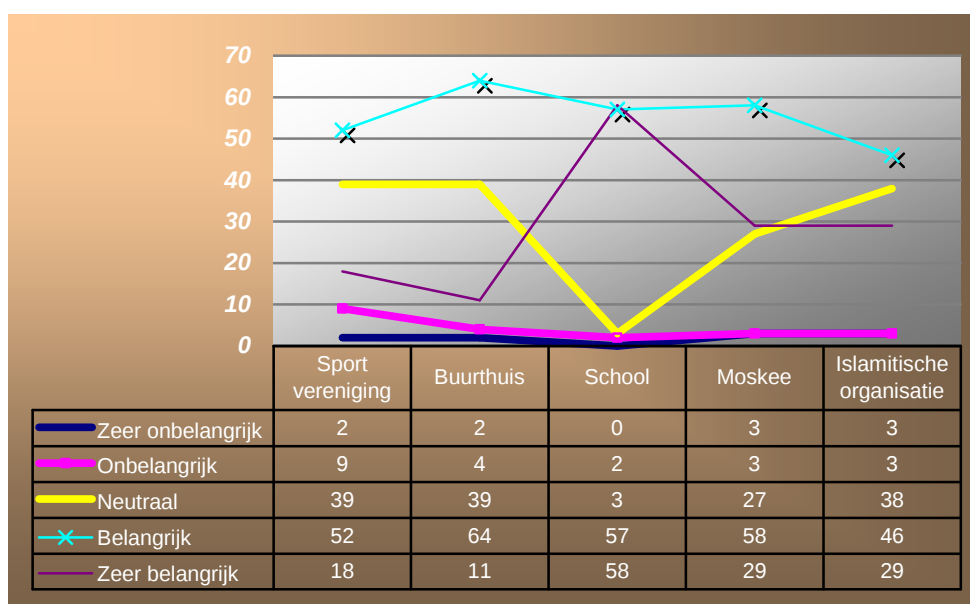

De helft van de respondenten vindt dat hoofdoek dragen voor islamitische vrouwen verplicht is. Hetzelfde percentage geldt voor respondenten die vinden dat het dragen van een baard voor moslimmannen niet verplicht is en dat handen schudden met het andere geslacht wel is toegestaan. Ook geeft de meerderheid aan dat ze gebruik (zullen) maken van Nederlandse hypotheek om een huis te kopen. Daarnaast is de meerderheid het niet eens met de stelling 'ik vermijd contact met homoseksuelen;' een kleine meerderheid (11%) is het ermee eens en (10%) heeft geen mening. Daarna vinden zesentachtig (72%) respondenten dat imams in Nederland niet volmaakt zijn en dat hun uitspraken dus niet altijd aangenomen hoeven worden. Voor wat betreft het maken van films als Submission of publiceren van cartoons over de profeet van islam vindt de meerderheid, respectievelijk (65%) en (76%), dat het niet toegestaan is. Vervolgens denkt meer dan de helft van de respondenten dat de Shariaa nooit de Nederlandse grondwet zal vervangen.

5.4.4 Beeldvorming verbeteren rondom moslims in Nederland

De meeste respondenten zijn van mening dat instellingen als sportvereniging, buurthuis, moskeen, scholen en islamitische organisaties van belang zijn bij de verbetering van de beeldvorming over de islam en moslims in Nederland. Daarnaast heeft een klein deel van hen aangegeven geen mening te hebben over het belang van deze instellingen bij het verbeteren van het contact tussen allochtonen en autochtonen. Figuur 5.21 geeft deze resultaten weer:

Figuur 5.21 Beoordeling van de rol van een aantal instellingen in contact tussen allo- en autochtonen (in absolute aantallen).

Daarnaast heeft een aantal respondenten hun mening geuit over welke andere instanties een belangrijke rol kunnen spelen bij het verbeteren van de negatieve beeldvorming rondom islam en moslims. Uit de analyse blijkt dat de meerderheid van de respondenten de rol van de media zeer belangrijk vindt. Vervolgens geeft een deel (8%) van de respondenten aan dat alle bovengenoemde instellingen met elkaar moeten samenwerken voor het bereiken van dit resultaat. Ook is een deel (3%) van de respondenten van mening dat de overheid de verantwoordelijkheid moet nemen door het uitvoeren van een concreet nationaal beleid. Dit kan bijvoorbeeld door meer ondersteuning te bieden aan zowel allochtone als autochtone vrijwilligerorganisaties. Volgens een aantal respondenten kunnen cursussen over islam in bedrijven en overheidsinstellingen goede instrumenten zijn om negatieve beeldvorming rondom moslims te verbeteren. Andere respondenten denken dat de lokale politiek een belangrijke rol kan vervullen door burgerinitiatieven (1%) te stimuleren.

6. Conclusies

Dit onderzoek gaat over de invloed van media in de religieuze beleving van moslim jongeren in Nederland na de moord op Theo van Gogh. Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden heb ik gekeken naar de manier waarop berichtgeving over islam en moslims effect kan uitoefenen op de affecties en het gedrag van moslim jongeren. Na een korte inleiding heb ik in het tweede hoofdstuk van deze scriptie een theoretische achtergrond gegeven over de historische context van de aanwezigheid van islam in Europa en Nederland. Ook heb ik categorieën en demografische gegevens van moslims in Europa en Nederland besproken. Bovendien ben ik in dit hoofdstuk ingegaan op de aspecten van mediaberichtgeving in Nederland over islam voor en na de moord op Theo van Gogh. Vervolgens heb ik in hoofdstuk drie mediatheorieën en modellen van media effect behandeld waarin aandacht werd besteed aan agendasetting en media dependency -theorie. Vervolgens heb ik in het vierde hoofdstuk de probleemstelling en opzet van het onderzoek uiteen gezet. Hier heb ik drie belangrijke thema's behandeld, te weten mediagebruik, mediabeleving en religieuze beleving.

Op basis van de resultaten kan een antwoord worden geformuleerd op de hoofdvraag van dit onderzoek: *Wat is de rol van de Nederlandse mediaberichtgeving rondom islam en moslims na de moord op Theo van Gogh in de religieuze beleving van moslimjongeren in Nederland?* Om deze hoofdvraag te kunnen beantwoorden heb ik gekeken naar de frequentie van mediagebruik, de soorten gebruikte media, de opgewekte emoties door berichtgeving over islam en moslims en ten slotte naar de mate van religieuze beleving onder moslimjongeren.

Aangaande mediagebruik heb ik laten zien welke mediamiddelen de respondenten het meest gebruiken voor en na de dood op Theo van Gogh. Daarna heb ik gekeken in hoeverre respondenten waren geïnteresseerd in mediaberichten over islam en moslims en met wie ze berichtgeving besproken. Vervolgens heb ik de respondenten een aantal vragen gesteld over hun gevoelens ten aanzien van berichten die betrekking hebben op islam en moslims. Hier wilde ik voornamelijk de effecten van mediaberichten op de psychische toestand van de respondenten in kaart brengen.

Met betrekking tot de frequentie van mediagebruik voor en na de moord op van Gogh constateer ik dat het mediagebruik onder moslimjongeren niet sterk is toegenomen na de moord op Van Gogh. Wel kan er genoteerd worden dat in vergelijking met andere mediamiddelen het lezen van kranten en columns met twaalf procent is gestegen.

Vervolgens is het gebruik van TV (24%) en internet (34,2%) over het algemeen groter dan het gebruik van de krant (14%) en de radio (5%). De respondenten maken meer gebruik van berichtgeving met religieuze en politieke inhoud dan van berichtgeving over cultuur of entertainment. Een klein deel van de respondenten heeft aangegeven dat zij na de moord op Van Gogh meer gebruik heeft gemaakt van televisie wanneer de berichtgeving ging over islam of moslims. Tv-programma's als Nova, Tweevandaag en Netwerk werden in dit verband door dertien respondenten genoemd.

Daarnaast blijkt uit de resultaten betreffende het bespreken van mediaboodschappen dat de meeste moslimjongeren mediaberichten met alle genoemde relatiecategorïeën bespreken. Daarnaast bespreekt een belangrijk deel van de respondenten de berichtgeving het liefst met haar allochtone vrienden en klasgenoten. In de derde plaats komen ouders en andere familieleden aan de orde. Vervolgens hebben respondenten verklaard dat ze zich betrokken voelen wanneer berichtgeving gaat over islam en moslims. Meer dan 90 procent van hen ervaart berichtgeving als negatief tot zeer negatief. Ze zijn teleurgesteld, ontevreden en ze voelen zich meestal beledigd en gediscrimineerd. Dit sluit aan bij de resultaten van TNS NIPO (2005) die ik in hoofdstuk 3.1 heb vermeld. Eén van de belangrijkste resultaten van het negatieve effect van berichtgeving is ook hun algemene beeld over het leven in Nederland. Meer dan 63 procent van de respondenten ervaart zijn of haar leven in Nederland na de moord op Van Gogh als 'niet prettig.'

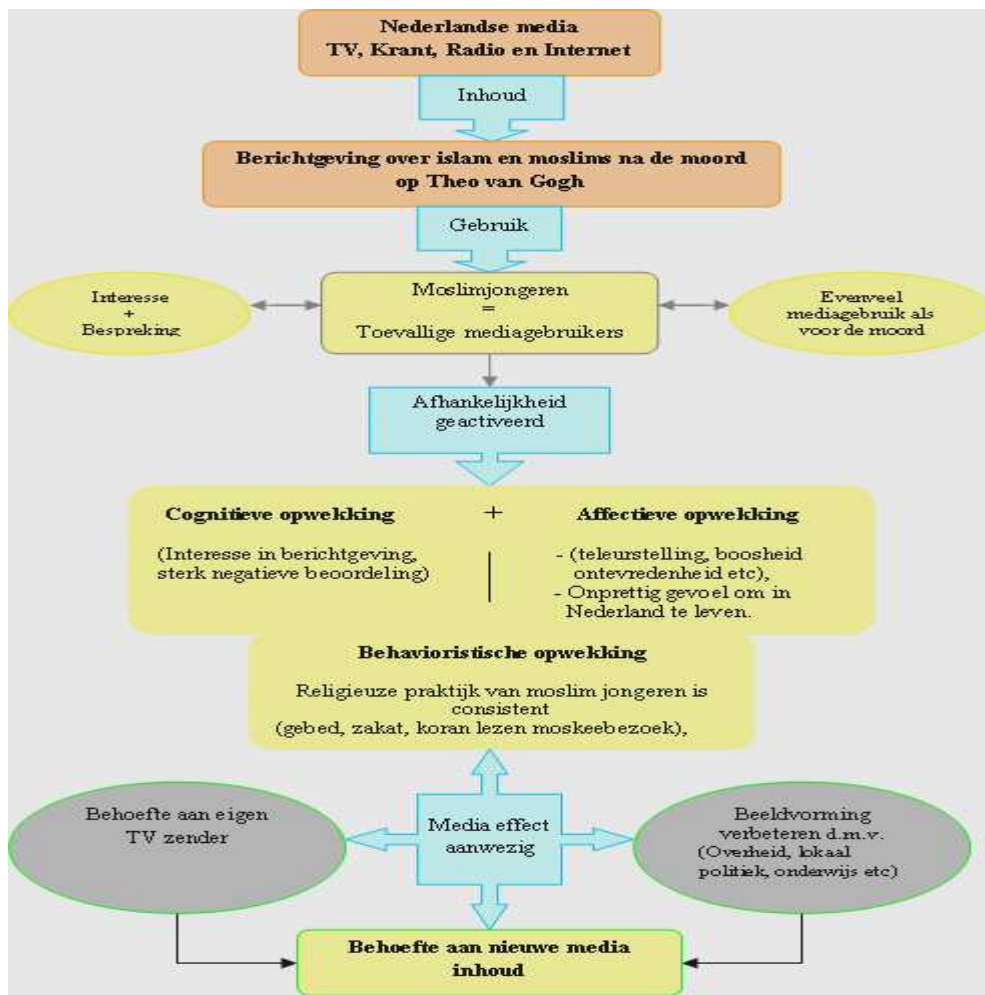
Met betrekking tot de mate van religieuze beleving bleek dat de meerderheid van de deelnemers aan dit onderzoek de islamitische plichten zoals gebed en vasten naleeft. Ook heeft dezelfde meerderheid aangegeven dat zij regelmatig de koran leest, moskee bezoekt en alleen vlees eet dat op een islamitische manier wordt geslacht. Betreffende het beoordelen van stellingen is er een verschil geconstateerd met betrekking tot vragen over de plicht van hoofddoek dragen voor meisjes en baard voor jongens: slechts de helft van moslimjongeren vindt dat hoofddoek dragen voor moslim vrouwen verplicht is. Hetzelfde percentage geldt voor jongeren die denken dat baard dragen voor moslim mannen niet verplicht is en dat hand schudden met het andere geslacht wel is toegestaan. Ook geeft de meerderheid aan dat ze gebruik (zullen) maken van een Nederlandse hypotheek om een huis te kopen. Daarnaast is de meerderheid het niet eens met de stelling 'ik vermijd contact met homoseksuelen.' Vervolgens vindt 72 procent van de respondenten dat imams in Nederland niet volmaakt zijn en dat hun uitingen niet aangenomen hoeven worden. Moslimjongeren hebben ook negatief gereageerd op stellingen aangaande het maken van films als Submission of cartoons over de profeet van islam. Daarnaast waren ze van mening dat de islamitische wetgeving, de Shariaa, nooit de Nederlandse grondwet zal vervangen.

De bovenvermelde resultaten van dit onderzoek zal ik hierna met behulp van een toepassing van de Media System Dependency theorie weergeven.

6.1 Toepassing van de MSD theorie op de resultaten

In deze uiteenzetting wordt door middel van een schematische weergave van de resultaten bekeken in hoeverre de MSD - theorie media-effect op mediagebruikers kan voorspellen. Er wordt gebruik gemaakt van de uitgewerkte versie van de auteurs DeFleur & Ball-Rokeach die eerder werd besproken (§ 3.2). Dit wordt gedaan middels een weergave van de banden tussen mediasysteem, media-inhoud, mediagebruik, mediagebruikers, mate van afhankelijkheid en soorten cognitieve affectieve en *behavioristische* opwekkingen. Mijn toevoeging hieraan bestaat uit het aangeven van de wensen van de respondenten voor nieuwe media-inhoud over islam. Hieronder geeft figuur 6.1 de toepassing van MSD - theorie de bereikte resultaten van het onderzoek weer.

Figuur 6.1 schematische toepassing van MSD theorie op de resultaten.

Uit dit schema blijkt dat er over het algemeen wel media-effect aanwezig is. Wat mediagebruik betreft laat deze figuur zien dat er sprake is van een stabiel gebruik voor en na de moord op Van Gogh. De verklaring hiervoor is dat moslimjongeren vóór de moord slechts incidenteel berichtgeving over moslims en islam tot zich namen, wat betekent dat de frequentie van berichtgeving na de moord weinig effect heeft gehad op de frequentie van mediagebruik (§ 5.2). Moslimjongeren behoren dus tot de categorie toevallige (*casual*) mediagebruikers en niet tot de categorie regelmatig (*active*) mediagebruikers.

Bij toevallig mediagebruik voorspelt MSD dat de mate van de afhankelijkheid van media-inhoud twee koersen kan varen. In de eerste plaats wordt afhankelijkheid geactiveerd tijdens de blootstelling aan media-inhoud waarbij sprake kan zijn over media-effect. Bij de tweede optie zou de mate van afhankelijkheid afwezig zijn. Volgens de resultaten is er sprake van activering van afhankelijkheid of betrokkenheid van moslimjongeren bij mediaberichten over de islam na de moord op van Gogh. Dit heb ik laten zien in de resultaten met betrekking tot

mediabeleving (§ 5.3). Hierbij oefent mediaberichtgeving over islam en moslims na de moord zichtbaar effect uit op de cognitie, emotie en het gedrag van moslimjongeren.

Waar het gaat om cognitieve opwekkingen zijn moslimjongeren over het algemeen geïnteresseerd in mediaberichten over islam en moslims na de moord op van Gogh. Bovendien bespreken zij de inhoud van de berichtgeving met familieleden, vrienden en kennissen. Dit betekent dat er sprake is van *informatieprocessing* in verband met berichtgeving over islam en moslims. De respondenten hebben ook hun mening gegeven over de beoordeling van een aantal publieke personen en stellingen uit mediaberichten. Personen als Femke Halsema en Ali B. zijn hierbij het meest positief beoordeeld, terwijl Mohamed B, Theo van Gogh en Rita Verdonk als zeer negatief worden beschouwd.

Voor wat affectieve opwekkingen betreft laat figuur 6.1 zien dat er sprake is van negatieve gevoelens. Zo zijn respondenten teleurgesteld en ontevreden, voelen ze zich boos, gediscrimineerd en vaak beledigd. Opvallend in deze resultaten is dat er een verschil bestaat tussen berichtgeving over islam en berichtgeving over moslims. Moslimjongeren voelen zich betreffende berichtgeving over islam vooral teleurgesteld (63,3%), ontevreden (42%) en beledigd (48,3%). Berichtgeving over moslims roept bij hen in mindere mate negatieve gevoelens op. Ook wanneer het ging om de vraag hoe ze denken over het leven in Nederland na de moord op Van Gogh, heeft de meerderheid van de respondenten (53%) aangegeven dat zij minder prettig leven in Nederland leven als daarvoor. Daarmee benadrukken ze een nieuw gevoel van vervreemding en somberheid.

Voor wat betreft religieuze praktijk blijkt uit de resultaten dat er sprake is van een consistente beleving van de religieuze plichten zoals het dagelijkse gebed, vasten, lezen van de koran, het geven van aalmoezen en het eten van vlees dat op islamitische manier is geslacht. Moskeebezoek wordt in mindere mate nageleefd. Ook wanneer het gaat om religieuze zelfidentificatie beschouwen alle deelnemers zichzelf in eerste plaats zowel als moslim als lid van de etnische groep. Slechts de helft van de respondenten geeft aan zich daarnaast ook Nederlander te beschouwen (§ 4.7). Of er sprake is van toenemende religieuze praktijk vanwege de berichtgeving over islam en moslims na de moord op van Gogh is moeilijk vast te stellen. Toch vermoed ik dat moslimjongeren vanwege het onprettige gevoel om in Nederland te leven meer rekening gingen houden met hun geloof. Religieuze praktijk kan in dit geval geïnterpreteerd worden als een bewuste keuze van moslimjongeren om de eigen 'islamitische' identiteit zoveel mogelijk te behouden.

Moslimjongeren hebben ook aangegeven dat ze wensen hebben ten opzichte van de verbetering van beeldvorming rondom islam. Daarmee denken ze dat verschillende instellingen zoals scholen, moskeen, buurthuizen en sportverenigingen een belangrijke rol kunnen spelen in het verbeteren van contact tussen allochtonen en autochtonen (§ 5.21). Ook vindt een deel van hen dat zowel de nationale als de lokale politiek, burgerinitiatieven en het bedrijfsleven een bijdrage kunnen leveren aan het verbeteren van beeldvorming. Vervolgens geeft een deel van moslimjongeren aan dat er behoefte is aan andere media-inhoud.

Gezien het feit dat berichtgeving over de moord op Van Gogh vaak wordt besproken, met de bijbehorende negatieve effecten, kan ik concluderen dat er sprake is van een conditioneel effect. Volgens de theorie van het 'conditionele effect'-model krijgt het publiek meer onderzoeksaandacht dan de media-inhoud. Het publiek wordt gecategoriseerd in sociale categorieën waarin factoren als etniciteit, opleiding, politieke voorkeuren, leeftijd geografische verspreiding en rol spelen op het media-effect. Ook wordt in dit model gekeken naar de individuele kenmerken en de invloed die ze hebben op het type interpersoonlijke banden in de gemeenschap. Gelet op de analyse van mijn resultaten ben ik tot de conclusie gekomen dat een negatief affectief effect tot positieve cognitieve oproepen heeft geleid. Hierbij doel ik op de wensen die moslimjongeren hebben geuit met betrekking tot het zoeken naar nieuwe media inhoud met betrekking tot berichtgeving over islam en moslims. Ook hebben de resultaten laten zien dat hoewel respondenten toevallige mediagebruikers zijn, er toch sprake is van actief mediagebruik in de reproductie van media inhoud met verschillende individuen in de samenleving. Hiermee sluit ik me aan bij de kritiek die op het concept *framing* binnen de agendasetting theorie is geformuleerd waarbij een afzonderlijke versie van de werkelijkheid bijna onmogelijk is. Deze kritiek houdt in dat mediagebruikers over het algemeen zelf hun agenda bepalen op basis van het door de media gecreëerde werkelijkheidscenario. Dit heeft een dubbel effect op het publiek in termen van welk nieuws waarachtig is en welk niet. Indien het nieuws onwaar is wordt de ontvanger ertoe bewogen om een agenda tot stand te brengen die zich op valse informatie baseert en die slechts subjectieve waarnemingen van de werkelijkheid versterkt. Als gevolg hiervan kan de reproductie van mediaberichtgeving over de islam door moslimjongeren beschouwd worden als een nieuw frame die positieve wensen bevat. Een frame dat er anders uit ziet dan het gevestigde frame, waardoor het publiek haar vertrouwen in de media verliest en er weinig gebruik van maakt.

Eindnoten

- 1 http://www.euromuslim.net/content.asp?art_id=273, geraadpleegd op 17 oktober 2006.
- 2 <http://www.iico.org/al-amiya/issues-1425/issue-167/moslems-minorities.htm>, geraadpleegd op 2 oktober 2006.
- 3 <http://www.30-days.net/statics/statgrow.htm>, geraadpleegd op 19 oktober 2006
- 4 <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4385768.stm>, geraadpleegd op 20 oktober 2006
- 5 <http://www.cbs.nl/nlnl/menu/themas/mensmaatschappij/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2002/2002-1081Bijna+een+miljoen+islamieten>, geraadpleegd op 12 december 2006.
- 6 Top Bart, "Moslims en media-effecten", NVJ Bureau Media en Migranten. Voor meer informatie zie: www.beeldvorming.net.
- 7 http://allochtonen.web-log.nl/allochtonen/2006/06/imam_el_moumni_.html, geraadpleegd op 09 januari 2007.
- 8 <http://www.colostate.edu/Depts/Speech/rccs/theory42.htm>, geraadpleegd op 22 december 2006.

Bibliografie

Literatuur

- Ahmed Akbar, S. (2002). *Discovering Islam. Making Sense of Muslim History and Society*, London / New York, Routledge.
- Bandura, A. (1977) *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Brennecke, Connie de Boer, Swantje Brennecke (2006). *Media en publiek: theorieën over media-impact* (5th ed.). Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Bruin de, J. (2005) *Multicultureel drama?: populair Nederlands televisiedrama, jeugd en etniciteit* (Proefschrift). Amsterdam: Otto Cramwinckel Uitgever.
- D`Haenens, L., et al. (2004). *Integratie of identiteit?: mediamenu's van Turkse en Marokkaanse jongeren*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- DeFleur, M. L. & Ball-Rokeach, S. (1989). *Theories of mass communication* (5th ed.). White Plains, NY: Longman.
- Douwes, D. en de Koning, M. (red) (2005). *Nederlandse moslims: van migrant tot burger*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Edward, W. S. (1981). *Covering Islam: How the media and the experts determine how we see the rest of the world*. New York: Pantheon Books.
- Eickelman, D. F. en Anderson J. W. (2003). *New media in the Muslim world: the emerging public sphere*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Gauntlett, David (2005), *Moving Experiences, Second edition: Media Effects and Beyond*, London: John Libbey.
- Ginneken, J., van (1996) *De schepping van de wereld in het nieuws, De 101 vertekeningen die elk 1 procent verschil maken*. Amsterdam, Bohn Stafleu Van Loghum.
- Gruber, M., (red). (2005). *Media power in Europe: the big picture of ownership*. Brussels: International Federation of Journalists.
- Hattstein, M. en Delius, P. (2000). *Islam, kunst en architectuur*. Könemann.
- Helden van, P.E., (2005). *Framing Islam*. Vrij Universiteit Amsterdam: Masterscriptie, media, religie en cultuur.
- Inglis, F. (1990). *Media theory: an introduction*. Massachusetts: Basil Blackwell, Inc.
- Kawamoto, K. (2003). *Media and society in the digital age*. Boston: Pearson Education, Inc.
- Kroon van der, R. (2005). *Moslims in de media*. Erasmus Universiteit Rotterdam: Masterscriptie, Media en Journalistiek.

- Leurdijk, A. (1999). *Televisiejournalistiek over de multiculturele samenleving*. Amsterdam: het Spinhuis.
- Lier van, H.M. (2004). *Visie van kranten*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, TrendLight Netherlands B.V.
- McCombs et al. (ed) (1997). *Communication and democracy: Exploring the intellectual frontiers in agenda-setting theory*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Meulesteen, S.(2003). *Inventarisatie van gedrukte media voor culturele minderheden in Nederland*. Den Haag: Bedrijfsfonds voor de Pers.
- Pauly, R.J., Jr. (2004). *Islam in Europe: Integration or marginalization?* England: Ashgate Publishing Ltd.
- Perse, E.M., (2001). *Media Effects and Society*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Petty, R.E. & Cacioppo, J.T. (1986). *The Elaboration Likelihood Model of persuasion*. New York: Academic Press.
- Ramadan, T. (2005). *Westerse moslims en de toekomst van de islam*. Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq.
- Ramadan, T. (1999) *Etre musulman européen. Etude des sources islamiques à la lumière du contexte européen*. Lyon : Éditions Tawhid.
- Richardson, J. E. and Elizabeth, P. (eds). (2006). *Muslims and the news media* London: IB Tauris & Co.Ltd.
- Roy, O. (1999) *Vers un islam européen*. Paris : Editions Esprit.
- Schelfhout, E. en Verstraeten, H. (red.) (1998). *De rol van de media in de multiculturele samenleving*. Brussel: Vubpress.
- Shadid W.A.R. and van Koningsveld, P.S. (eds) (1996). *Muslims in the margin*. Den Haag: Pharos Publishing House
- Shadid W.A.R. (1998). *Grondslagen van interculturele communicatie*. Houten/ Diegem : Bohn Stafleu van Loghum.
- Shaw, Donald L., & McCombs, Maxwell (eds.). (1977). *The emergence of American political issues*. St. Paul, MN: West.
- Spurr, D. (1996). *The Rhetoric of empire: colonial discourse in journalism, travel writing, and imperial administration* (3e druk). Durham and London: Duke University Press.
- Verbeek, V., (2006). *Een Jaar Later: verschuivende journalistieke taakopvattingen na de moord op Theo van Gogh*. Universiteit van Amsterdam: Masterscriptie Journalistiek en Media.

- Wijk van, C., (2000). *Toetsende statistiek: basistechnieken*. Bussum: Coutinho.

Artikel in boek

- Willnat, L. (1997). Agenda Setting and Priming: conceptual Links and Differences. In M. McCombs and D. Shaw (eds), *Communication and Democracy* (pp. 51-68). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Artikel in tijdschrift

- Shadid, W. Berichtgeving over moslims en de islam in de westerse media: beeldvorming, oorzaken en alternatieve strategieën. In: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 2005, jrg. 39, no.4, pp. 330-346.
- Brinks, J., H. The Netherlands between Islam and populism. In: *Politique étrangère*, Nr. 3, 2005, pp 587-98.

Internetpagina's

- [1] <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4385768.stm>, geraadpleegd 10 september 2006.
- [2] http://www.euomuslim.net/content.asp?art_id=273, geraadpleegd 17 oktober 2006.
- [3] <http://www.interculturelecommunicatie.com/download/islambeeld.html>, geraadpleegd 17 oktober 2006.
- [4] <http://www.monde-diplomatique.fr/2000/04/CESARI/13696.html>, geraadpleegd op 25 januari 2007.
- [5] <http://www.communicatieonline.nl/Nieuws/Nieuws2005-36.html>, (rapport TNS NIPO) geraadpleegd op 10 januari 2007.
- [6] <http://www.nrc.nl/W2/Lab/Profiel/Islam/stromingen.html>, geraadpleegd op 22 december 2006.
- [7] <http://www.allochtonen.web-log.nl>, geraadpleegd op 09 januari 2007.
- [8] <http://www.theory.org.uk/gender.htm>, geraadpleegd op 17 oktober 2006.
- [9] http://en.wikipedia.org/wiki/Media_theory, geraadpleegd op 12 november 2006.
- [10] <http://www.bustertests.co.uk/answer/an-introduction-to-media-studies/>, geraadpleegd op 02 september 2006.
- [11] <http://www.islamicpluralism.org/articles/2005a/mediaislam.htm>, geraadpleegd op 5 september 2006.
- [12] <http://www.miramedia.nl>, geraadpleegd op 16 januari 2007
- [13] www.arabistjansen.nl/HOEVEEL.doc, geraadpleegd op 15 december 2006
- [14] http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_media_studies, geraadpleegd op 2 oktober 2007.

Bijlage 1

De invloed van de media in de religieuze beleving van moslimjongeren in Nederland na de moord op Theo van Gogh.

Vragenlijst

Geachte Deelnemer,

De vragenlijst die voor je ligt gaat over de invloed van de media in de religieuze beleving van moslimjongeren in Nederland na de moord op Theo van Gogh. Deze vragenlijst is opgesteld ten behoeve van mijn afstudeerscriptie voor de studie Taalwetenschap en Interculturele Communicatie aan de Universiteit van Tilburg.

Met deze enquête wil ik inzicht krijgen in het antwoord op de volgende vraag: wat is de rol van de Nederlandse mediaberichtgeving rondom de islam en moslims na de moord op Theo van Gogh in de religieuze beleving van moslimjongeren van verschillende etnische afkomsten in Nederland in de leeftijd van 18 jaar tot 28 jaar? Het eerste gedeelte van de vragenlijst behandelt mediagebruik en mediabeleving. Het tweede gedeelte gaat met name over religie en de religieuze praktijk.

Het invullen van de vragenlijst duurt ongeveer 10 minuutjes. Uiteraard worden alle gegevens vertrouwelijk behandeld.

Na het invullen kan je de formulieren aan mij terug geven of terugsturen naar mijn emailadres yashoutch@yahoo.com.

Hartelijk dank voor je medewerking.

Yassir Houtch

Enquêtevragen

1. Media

1.1 Mediagebruik

A. Welke media gebruik je? En hoe vaak?

	Frequentie		
	0-2 uur per dag	2-4 uur per dag	4 uur per dag
☐ Televisie	☐	☐	☐
☐ Krant	☐	☐	☐
☐ Radio	☐	☐	☐
☐ Internet	☐	☐	☐

B. Kijk je na de moord op Theo van Gogh meer of minder vaak televisie?

Minder	evenveel	meer
☐	☐	☐

C. Zijn er televisieprogramma's die je na de moord op Theo van Gogh vaker kijkt?

- ☐ Nee
- ☐ Ja, namelijk.....

D. Zijn er televisieprogramma's die je na de moord op Theo van Gogh minder vaak kijkt?

- ☐ Nee
- ☐ Ja, namelijk.....

E. Lees je na de moord op Theo van Gogh meer of minder vaak de krant?

Minder	evenveel	meer
☐	☐	☐

F. Zijn er krantenartikelen die je na de moord op Theo van Gogh vaker leest?

- ☐ Nee
- ☐ Ja, namelijk.....

G. Zijn er krantenartikelen die je na de moord op Theo van Gogh minder vaak leest?

- ☐ Nee
- ☐ Ja, namelijk.....

H. Luister je na de moord op Theo van Gogh meer of minder vaak naar de radio?

Minder

☐

evenveel

☐

meer

☐

I. Zijn er radioprogramma's die je na de moord op Theo van Gogh vaker beluistert?

☐ Nee

☐ Ja, namelijk.....

J. Zijn er radioprogramma's die je na de moord op The van Gogh minder vaak beluistert?

☐ Nee

☐ Ja, namelijk.....

K. Maak je na de moord op Theo van Gogh meer of minder vaak gebruik van het internet?

Minder

☐

evenveel

☐

meer

☐

L. Zijn er internetpagina's die je na de moord op Theo van Gogh vaker bezoekt?

☐ Nee

☐ Ja, namelijk.....

M. Zijn er internetpagina's die je na de moord op Theo van Gogh minder vaak bezoekt?

☐ Nee

☐ Ja, namelijk.....

1.2 Mediabeleving

A. Ben je na de moord op Theo van Gogh meer of minder geïnteresseerd in de berichtgeving in de media over de islam?

Veel minder

☐

minder

☐

evenveel

☐

meer

☐

veel meer

☐

B. Beleef je de berichtgeving in de media over de islam na de moord op Theo van Gogh als positief?

zeer negatief

negatief

neutraal

positief

zeer positief

☐ ☐ ☐ ☐ ☐

C. Ben jij het eens met de berichtgeving in de media over de islam na de moord op Theo van Gogh?

Zeer oneens ☐ oneens ☐ neutraal ☐ eens ☐ zeer eens ☐

D. Bespreek je de berichtgeving in de media over de islam na de moord op Theo van Gogh?

☐ Nee
☐ Ja, met: ☐ Familie
☐ 'Allochtone' vrienden / collega's / klasgenoten
☐ Nederlandse vrienden / collega's / klasgenoten
☐ Anderen, namelijk.....

E. Ben je na de moord op Theo van Gogh meer of minder geïnteresseerd in de berichtgeving in de media over leden van jouw etnische achtergrond?

veel minder ☐ minder ☐ evenveel ☐ meer ☐ veel meer ☐

F. Beleef je de berichtgeving in de media over leden van jouw etnische achtergrond na de moord op Theo van Gogh als positief?

Zeer negatief ☐ negatief ☐ neutraal ☐ positief ☐ zeer positief ☐

G. Ben jij het eens met de berichtgeving in de media over leden van jouw etnische achtergrond na de moord op Theo van Gogh?

Zeer oneens ☐ oneens ☐ neutraal ☐ eens ☐ zeer eens ☐

H. Bespreek je de berichtgeving in de media over leden van jouw etnische achtergrond na de moord op Theo van Gogh?

☐ Nee
☐ Ja, met: ☐ Familie
☐ Vrienden / collega's / klasgenoten leden van jouw etnische achtergrond
☐ Nederlandse vrienden / collega's / klasgenoten
☐ Anderen, namelijk.....

2. Religie

2.1

A. Beschouw je jezelf als moslim?

☐ Ja ☐ Nee ☐ weet niet

B. Beschouw je jezelf als (*er is slechts één antwoord mogelijk*)

- ☐ Turk
- ☐ Marokkaan
- ☐ Indonesiër
- ☐ Molukse
- ☐ Irakees
- ☐ Iraniër
- ☐ Afghaan
- ☐ Somaliër
- ☐ Egyptenaar
- ☐ Anders, namelijk...
- ☐ Geen

C. Beschouw je jezelf als Nederlander?

☐ Ja ☐ Nee ☐ weet niet

D. Verricht je het dagelijkse gebed?

☐ Ja ☐ Nee ☐ weet niet

E. Lees je de koran?

☐ Ja ☐ Nee ☐ weet niet

F. Doe je mee aan het vasten tijdens de ramadan?

☐ Ja ☐ Nee ☐ weet niet

G. Geef je zakat (aalmoes)

☐ Ja ☐ Nee ☐ weet niet

H. Eet je vlees dat is niet geslacht op de Islamitische manier?

☐ Ja ☐ Nee ☐ weet niet

I. Wat vind je van de volgende uitingen?

(*er is slechts één antwoord mogelijk*)

- a. Hoofddoek voor moslim vrouwen is verplicht. ☐ Eens ☐ Oneens ☐ Weet niet
- b. Baard voor moslim mannen is verplicht. ☐ Eens ☐ Oneens ☐ Weet niet
- c. Ik vermijd contact met homoseksuelen. ☐ Eens ☐ Oneens ☐ Weet niet
- d. Imams zijn volmaakt en dienen altijd gehoorzaamd te worden. ☐ Eens ☐ Oneens ☐ Weet niet
- e. Een film als *submission* van Hirshi Ali kan geen kwaad. ☐ Eens ☐ Oneens ☐ Weet niet
- f. Cartoons maken over de profeet van de Islam is verboden. ☐ Eens ☐ Oneens ☐ Weet niet
- g. Hand schudden met de andere geslacht is niet toegestaan. ☐ Eens ☐ Oneens ☐ Weet niet
- h. Shari'a zal de Nederlandse grondwet ooit vervangen. ☐ Eens ☐ Oneens ☐ Weet niet
- i. Ik maak gebruik van een Nederlandse hypotheek om een huis te kopen. ☐ Eens ☐ Oneens ☐ Weet niet

J. Hoe vaak bezoek je de volgende locaties?

	Elke dag	Wekelijks	Maandelijks	Geen
Moskee	☐	☐	☐	☐
Discotheek	☐	☐	☐	☐
Buurthuis	☐	☐	☐	☐
Cafe	☐	☐	☐	☐
Uitzendbureau	☐	☐	☐	☐

K. Voel je je aangesproken als de berichtgeving in de media gaat over de islam?

Ja ☐ Nee ☐ Soms ☐

F. Voel je je aangesproken als de berichtgeving in de media gaat over de leden van je etnische achtergrond?

Ja ☐ Nee ☐ Soms ☐

L. Welk gevoel heb je over de berichtgeving van de media over de islam?
Ik voel me...

(meerdere antwoorden mogelijk)

Zeer oneens Oneens Neutraal Eens Zeer eens

☐ Beledigd	☐	☐	☐	☐	☐
☐ Gediscrimineerd	☐	☐	☐	☐	☐
☐ Boos	☐	☐	☐	☐	☐
☐ Verdrietig	☐	☐	☐	☐	☐
☐ Teleurgesteld	☐	☐	☐	☐	☐
☐ Ontevreden	☐	☐	☐	☐	☐

M. Welk gevoel heb je over de berichtgeving van de media over de leden van je etnische achtergrond ?
Ik voel me...

(meerdere antwoorden mogelijk)

	Zeer oneens	Oneens	Neutraal	Eens	Zeer eens
☐ Beledigd	☐	☐	☐	☐	☐
☐ Gediscrimineerd	☐	☐	☐	☐	☐
☐ Boos	☐	☐	☐	☐	☐
☐ Verdrietig	☐	☐	☐	☐	☐
☐ Teleurgesteld	☐	☐	☐	☐	☐
☐ Ontevreden	☐	☐	☐	☐	☐

N. In welke mate heb je een positief of negatief beeld van de volgende personen

	Zeer goed	Goed	Geen	Slecht	Zeer slecht
Mohamed B	☐	☐	☐	☐	☐
Theo van Gogh	☐	☐	☐	☐	☐
Wouter Bos	☐	☐	☐	☐	☐
J.P. Balkenende	☐	☐	☐	☐	☐
Rita Verdonk	☐	☐	☐	☐	☐
Ali B	☐	☐	☐	☐	☐

Imam Elmoumni	☐	☐	☐	☐	☐
Femke Halsema	☐	☐	☐	☐	☐
Abujajah	☐	☐	☐	☐	☐
NasrAllah/Hezbollah	☐	☐	☐	☐	☐

O. Vind je dat de leden van je etnische achtergrond eigen TV zender moeten hebben?

- ☐ Ja
☐ Nee

De reden hiervoor is.....
.....
.....

P. Voel je je na de moord op Theo van Gogh even prettig in Nederland als daarvoor?

Zeer oneens	Oneens	Neutraal	Eens	Zeer eens
☐	☐	☐	☐	☐

R. In welke mate vind je de volgende instellingen of organisaties van belang bij de verbetering van het contact tussen autochtonen en allochtonen?

	Zeer Onbelangrijk	Onbelangrijk	Neutraal	Belangrijk	Zeer Belangrijk
Sportverenigingen	☐	☐	☐	☐	☐
Buurthuizen	☐	☐	☐	☐	☐
Scholen	☐	☐	☐	☐	☐
Moskeen	☐	☐	☐	☐	☐
Islamitische verenigingen	☐	☐	☐	☐	☐

Anders namelijk,.....
.....
.....

S. Welke TV of radio programma's zou je in de toekomst graag meer willen zien in het kader van positieve beeldvorming over islam? (meerdere antwoorden zijn mogelijk)

.....
.....
.....

3. Persoonsgegevens

A. Geslacht

- ☐ Man
☐ Vrouw

B. Leeftijd

.....Jaar

C. Geboorteland

- ☐ Nederland
☐ Anders, namelijk.....

D. Geboorteland Vader

.....

E. Geboorteland Moeder

.....

F. Wat is je moedertaal?

.....

G. Welke taal spreek je het meest met je ouders?

- ☐ Je moedertaal
☐ Nederlands
☐ Anders, namelijk....

H. Welke taal spreek je het meest met je broers en zussen?

- ☐ Je moedertaal
☐ Nederlands
☐ Anders, namelijk....

I. Welke taal spreek je het meest met je vrienden?

- ☐ Je moedertaal
- ☐ Nederlands
- ☐ Anders, namelijk....

J. Hoogst genoten opleiding

- ☐ Basisonderwijs
- ☐ VMBO
- ☐ MBO
- ☐ Havo
- ☐ VWO
- ☐ HBO
- ☐ WO

K. Beroep

.....

L. Gezinssituatie

- ☐ Alleenstaand
- ☐ Samenwonend
- ☐ Getrouwd met kinderen
- ☐ Getrouwd zonder kinderen
- ☐ Inwonend familie

Je bent klaar met het invullen van deze enquête. Hartelijk bedankt voor je medewerking!
